

แนวคิดเกี่ยวกับวิธีการปลูกฝังจริยธรรมของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นผู้ที่มีปฏิปัติราชการอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการ มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 และท่านได้รับผิดชอบงานทางด้านการศึกษามานานตั้งแต่รับราชการอยู่ในกระทรวง ประกอบกับสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรม (ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ 2) ดังนั้นท่านจึงเห็นความสำคัญของจริยธรรมที่ควรจะต้องปลูกฝังให้เกิดแก่เด็กและประชาชนในประเทศ โดยท่านต้องการถ่ายทอดแนวคิดและปลูกฝังจริยธรรมไปยังประชาชนทุกคน ทั้งนี้ผู้วิจัยจึงมีความสนใจว่า ในโรงเรียนท่านได้ใช้วิธีการอย่างไรบ้าง และนอกโรงเรียนท่านได้ใช้วิธีการอย่างไรบ้างเกี่ยวกับการปลูกฝังจริยธรรม

จากการศึกษาเอกสารผลงานด้านต่าง ๆ ของท่าน พบว่า ท่านมีวิธีการปลูกฝังจริยธรรมสำหรับประชาชนในโรงเรียนและนอกโรงเรียน ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับวิธีการปลูกฝังจริยธรรมในโรงเรียน ท่านได้ใช้ผลงานเพื่อการปลูกฝังจริยธรรม ดังปรากฏผลงานต่าง ๆ ดังนี้

- 1.1 ตำราและแบบเรียน
- 1.2 การแสดงปาฐกถาแก่ครู
- 1.3 การทำให้รอวาทแก่นักเรียน
- 1.4 คำกล่าวตอบการเปิดโรงเรียน
- 1.5 การออกข่าว คำสั่ง และอื่น ๆ

2. แนวคิดเกี่ยวกับวิธีการปลูกฝังจริยธรรมนอกโรงเรียน ท่านได้ใช้ผลงานเพื่อการปลูกฝังจริยธรรม ดังปรากฏผลงานต่าง ๆ ดังนี้

- 2.1 การประพันธ์ทร้อยกรอง
- 2.2 การประพันธ์ทร้อยแก้ว
- 2.3 การพูดทางสถานีวิทยุกระจายเสียง
- 2.4 การแสดงปาฐกถาแก่ประชาชน
- 2.5 การวิจารณ์และการแสดงความคิดเห็น

ทั้งนี้ ผลงานด้านต่าง ๆ ของท่านตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นนี้ ผู้วิจัยจะขอมาศึกษา และวิเคราะห์ ซึ่งจะพิจารณาถึงลักษณะคำกล่าวของท่าน โดยจะยกคำกล่าวของท่านที่ปรากฏ ในผลงานด้านต่าง ๆ มาเพื่อให้เห็นถึงวิธีการกล่าวของท่าน ที่สอดคล้องแนวคิดสำหรับการปลูก ฟังจริยธรรม โดยจะกล่าวถึงประเภทผลงานของท่านไปเป็นลำดับดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับวิธีการปลูกฝังจริยธรรมในโรงเรียน

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ตระหนักดีถึงคุณค่าของการให้การศึกษาอบรม เนื่องจากสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่ท่านได้รับมานั้น เป็นผลให้ท่านต้องการจะถ่ายทอดความคิดเกี่ยวกับ ความประพฤติที่ดีงาม และต้องการปลูกฝังจริยธรรมให้เกิดแก่เด็ก และประชาชนในประเทศ ดังนั้นเมื่อท่านได้เข้ารับราชการในกระทรวงศึกษาธิการ ไม่ว่าจะได้ดำรงตำแหน่งหน้าที่ใดก็ตาม ท่านจะสอดคล้องแนวคิด และลักษณะคำกล่าวต่าง ๆ เกี่ยวกับการปลูกฝังจริยธรรม ดังที่ปรากฏ ให้เห็นในผลงานด้านต่าง ๆ ของท่าน ดังต่อไปนี้

1.1 ตำราและแบบเรียน ในระหว่างที่ท่านดำรงตำแหน่ง เป็นผู้สอนวิชาครู และคณบดีวิชาในโรงเรียนฝึกหัดครู เป็นพนักงานแต่งแบบเรียนประจำศาลาว่าการกรมศึกษา- ธิการ และได้ปฏิบัติงานอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการมาตลอดนั้น ท่านได้แต่งตำราและแบบเรียน ไว้หลายเล่มด้วยกัน เพื่อถ่ายทอดแนวคิดและปลูกฝังจริยธรรมแก่ครู และนักเรียน ซึ่งได้แก่ เลกเซอร์ด้วยวิธีการสอนอาจารย์ ตรรกวิทยา (วิชาครู) แบบสอนอ่านธรรมจริยา แบบอ่าน ใหม๋ แบบสอนอ่านใหม่ การสุขาภิบาลสำหรับบุคคลและครอบครัว เป็นต้น ดังจะนำวิธีการ และแนวคิดทางจริยธรรมที่ปรากฏในผลงานมากล่าวเป็นลำดับไปดังนี้

1.1.1 การสอนเชิงแนะนำ ท่านได้แต่งหนังสือ เลกเซอร์ด้วยวิธีสอน ของโรงเรียนอาจารย์ มาใช้สำหรับการอบรมครู เพราะครูเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ และให้การ อบรมแก่เด็กนักเรียนต่อไป โดยท่านได้กล่าวในทำนองชี้แนะให้ครูได้ทราบถึงหน้าที่ของครู ที่จะ ต้องให้การศึกษ อบรม และสั่งสอนให้เด็กเป็นคนดีได้ ดังนั้นครูจึงต้องคอยเอาใจใส่ดูแลเด็ก เพื่อให้เด็กมีความประพฤติ และกิริยามารยาทที่ดี ครูจะเป็นผู้ที่ชี้แนะแนวทางให้แก่เด็ก ดังบท ร้อยกรองที่ว่า

...ประถมและมัธยม
แล้วแต่ครูเห็น

นายasmเด็กนักเรียน
ควบคุมหัดจัดนิสัย...¹

จากทร้อยกรองข้างต้น ท่านได้แนะนำครูว่า เด็กในระดับประถมและมัธยมนั้น ครูจะต้องเป็นผู้คอยชี้แนะแนวทาง ำให้การศึกษาแก่เด็ก ำให้การอบรมบ่มเพาะนิสัยที่ดียังมาให้เกิดแก่เด็ก ดังนั้นท่านจึงเห็นว่า

ครูดีจะต้องชวนชวैयाให้โรงเรียนของตนบริบูรณ์ไปด้วยศึกษาอันเต็มพร้อม
ทั้ง 3 องค์ คือ

พุทธศึกษา (ศึกษาทางปัญญา)

พลศึกษา (ศึกษาทางก้ำลังกาย)

จริยศึกษา (ศึกษาทางนิสัยและความประพฤติ)...²

ท่านเห็นว่าการศึกษาที่สมบูรณ์นั้น จะต้องครบทั้งองค์ 3 ดังนั้น ครูที่ดีจึงต้องสามารถจัดการศึกษา โดยให้ความรู้ในทางวิชาเพื่อสร้างสติปัญญาให้เกิดขึ้นแก่เด็ก ำให้ความรู้ในเรื่องการบริหารร่างกายเพื่อสุขภาพที่สมบูรณ์แข็งแรง และำให้การอบรมบ่มเพาะนิสัยที่ถูกต้องและดีงามแก่เด็ก ซึ่งครูจะต้องชวนชวैयाจัดการศึกษาให้ครบองค์ทั้ง 3 นี้ ำให้บริบูรณ์ โดยเฉพาะท่านได้กล่าวแนะนำครูว่า

จริยศึกษาเป็นสิ่งสำคัญที่จะกระทำตัวผู้เรียนให้ถึงซึ่งวิญญาอันประเสริฐ
สมกับที่ได้นามปรากฏว่า มนุษย์คือ เป็นผู้ซื่อตรง แลยอมปฏิบัติตนให้เปน
ประโยชน์แก่โลกย์, แก่บ้านเมืองของตน, แก่เพื่อนมนุษย์ แลแก่ตนเอง³

¹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พร" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 98.

²หลวงไพศาลศิลปศาสตร์, เลิศเชอร์ด้วยวิธีสอนของโรงเรียนอาจารย์ (พระนคร: โรงพิมพ์วรรณคดีเจริญผล, ร.ศ.119), หน้า 1

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

ท่านได้ชี้ให้ครูเห็นถึงความสำคัญของการให้การศึกษอบรมความประพฤติแก่เด็ก ที่จะ ทำให้เด็กสามารถปฏิบัติตัวอย่างซื่อตรงและซื่อสัตย์ มีความรู้สึกที่ดี และทำประโยชน์ให้เกิด แก่โลก แก่ชาติบ้านเมือง แก่เพื่อนมนุษย์และแก่ตนเอง ซึ่งตามแนวคิดของท่านนั้น ท่านเห็นว่า มีความรู้อย่างเดียวก่อให้เกิดอันตราย ถ้าผู้นั้นไม่ได้รับการฝึกหัดตัดสันดานอันดีได้

1.1.2 การสอนเชิงยกตัวอย่าง ยกคำพังเพย และเปรียบเทียบ ใน หนังสือแบบสอนอ่านธรรมจรียา ท่านได้กล่าวถึง เรื่อง ความสะอาด โดยท่านได้ยกตัวอย่างของ พี่ชายกับน้องสาวที่มีรูปร่างหน้าตาผิดกันแต่ "คนพี่เป็นชายชื่อผลเอกกุล รูปร่างหน้าตาสวย ผิวพรรณผุดผ่อง คนน้องเป็นหญิงชื่อเฟื้องเอกกุล รูปร่างหน้าตาไม่สู้สวย ผิวเนื้อค่อนข้างดำ"⁴ ซึ่งท่านได้เปรียบเทียบให้เห็นถึงรูปร่างหน้าตา และอธิบายการปฏิบัติตัวของพี่น้อง 2 คนนี้ ที่มี ความแตกต่างกันทั้งในด้านรูปร่างหน้าตา และความประพฤติ เพื่อให้มองเห็นถึงความแตกต่าง ของเด็ก 2 คนนี้ และสามารถที่จะเข้าใจว่าสิ่งที่เด็กทั้ง 2 คนปฏิบัตินั้น สิ่งใดควรประพฤติ และสิ่งใดไม่ควรประพฤติ ดังที่ท่านได้สรุปและยกคำพังเพยขึ้นมาว่า

เครื่องแต่งตัวทั้งหลาย คือ เสื้อผ้า เป็นต้น และเครื่องใช้สอยทุกอย่าง คือหนังสือ และสมุด เป็นต้น ถึงจะเป็นของเลว ราคาถูกเท่าไร ๆ ก็ดี ถ้า รักษาให้สะอาด หมกจดไว้ได้เสมอ ก็เป็นเครื่องแสดงว่า เจ้าของเป็นคน สะอาดสะอ้าน และการที่มีเครื่องแต่งตัว และเครื่องใช้สอยสะอาดสะอ้านนี้ เป็นความงามแก่เจ้าของสมกับคำโบราณที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ไม่งามเพราะชน คนงามเพราะแต่ง"⁵

⁴เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี กับพระยาอนุกิจวิธูร, แบบสอนอ่านธรรมจรียา เล่ม 1 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2468), หน้า 11

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 14-15.

จากความข้างต้นนั้น ท่านได้กล่าวให้เห็นว่า ความสำคัญนั้นไม่ได้ขึ้นอยู่กับ สิ่งของ เครื่องใช้ และเสื้อผ้าที่ใส่ แต่ท่านต้องการจะสอนให้ทุกคนได้เห็นถึงความสำคัญของการรักษา สิ่งของ การรักษาความสะอาดของเสื้อผ้า เพราะจะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่า บุคคลนั้นเป็นคน อย่างไร เป็นคนสะอาดสะอาดหรือไม่ เพราะท่านเห็นว่า ความงามของคนอยู่ที่การรักษาความ สะอาดของสิ่งของเครื่องใช้ โดยท่านได้ยกคําพังเพยขึ้นมากล่าวเปรียบเทียบ เพื่อให้เด็กได้ เข้าใจและเห็นว่า แม้กระทั่งไก่ที่เป็นสัตว์ก็ต้องอาศัยขนานการปกคลุมตัว เพื่อความสวยงาม ซึ่งก็เหมือนกับคนที่จะสวยได้ ก็ต้องอาศัยการระวังรักษาเสื้อผ้า สิ่งของ เครื่องใช้ให้มีความ สะอาดอยู่เสมอ

1.1.3 การสอนเชิงเหตุผล และยกตัวอย่าง ในหนังสือเล็คเชอร์ด้วย วิธีสอนโรงเรียนอาจารย์ ท่านได้อธิบายให้ครูได้เข้าใจถึงเหตุผลว่า ทำไมจึงต้องจัดการศึกษา ให้ครบองค์ 3 โดยท่านได้กล่าวให้เห็นว่า

... เพราะเหตุผลนี้ เราเห็นได้ว่าองค์ศึกษาทั้ง 3 ย่อมอาศัยซึ่งกันและกัน ถ้าวางตัวไหนขาดไป การศึกษาก็บกพร่อง เราเห็นตัวอย่างมีอยู่มาก คือคนที่ มีความรู้เล่าได้ดี แต่กลับเป็นคนมีโรคออกแอดทํากาไรที่ดีไม่ได้ พาให้วิชา สูญไปเสียเปล่า นี่คือนิพพิศึกษา แต่ขาดผลศึกษา บางคนมีความรู้ดี ร่างกาย ก็แข็งแรงบริบูรณ์ แต่กลายเป็นคนเสียหาย เล่นเบี้ยกินเหล้าตีชิงวิ่งราวกระทำ การชั่วต่าง ๆ นี่คือนิพพิศึกษา และผลศึกษา แต่ขาดจริยะศึกษา⁶

จากคํากล่าวข้างต้น ท่านได้ให้เหตุผลถึงการจัดการศึกษาที่ต้องอาศัย ทั้งพุทธิศึกษา ผลศึกษา และจริยศึกษาว่า ถ้าวาดสิ่งหนึ่งสิ่งใดไปก็จะถือว่า การจัดการศึกษานั้นบกพร่องไม่ สมบูรณ์ ซึ่งท่านได้ยกตัวอย่างให้ครูได้เห็นว่ามีผู้ที่มีความรู้ มีสติปัญญาดี แต่ขาดการผลศึกษา มีสุขภาพไม่แข็งแรง ก็จะทำให้กำลังสติปัญญาของเขาถดถอยลง ไม่สามารถนำความรู้ไปใช้ให้ เกิดประโยชน์ได้ หรือถ้าเป็นผู้ที่มีความรู้ดี ร่างกายก็สมบูรณ์แข็งแรงดี แต่มีความประพฤติไม่ดี ก็

⁶หลวงไพศาลศิลปศาสตร์, เลคเชอร์ด้วยวิธีสอนของโรงเรียนอาจารย์ (พระนคร: โรงพิมพ์วรรณคดีเจริญผล, ร.ศ.119), หน้า 2

เรียกได้ว่า บุคคลนั้นขาดจริยศึกษา ดังนั้นท่านจึงได้กล่าวให้เหตุผลเพื่อให้ครูได้เข้าใจและเห็นถึงความสำคัญของการจัดการศึกษาให้ครบองค์สาม

นอกจากนั้น ในวิชาตรรกวิทยา เป็นวิชาที่ว่าด้วยเหตุและผล ซึ่งท่านแต่งขึ้นมาเพื่อใช้สอนครูให้รู้จักคิดโดยใช้เหตุและผล โดยท่านได้อธิบายเนื้อหาของวิชา พร้อมกับยกตัวอย่างประกอบ โดยสอดแทรกเนื้อหาทางจริยธรรม มาเป็นตัวอย่างในการอธิบายต่อครู เพื่อให้ครูได้เข้าใจประโยคที่ว่าด้วยเหตุและผล ดังความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าวดังนี้

...ในการที่จะฝึกสันดานให้คิดถูกอ้างเหตุผลถูก ก็ต้องอาศัยรู้เท่าภาษาให้มาก ๆ ไม่ว่าภาษาใด ๆ คงมีน้อยคนนัก ที่มีใจความแจ่มแจ้งเป็นใจความเดียวเท่านั้น มักจะเป็นคำคั้นได้เสียโดยมาก คำเดียวจะเข้าใจมีความหนักบ้าง เบาบ้าง หรือต่างกันไปที่เดียวก็ได้ เช่น จะมีผู้เถียงว่า

การทำโทษเป็นของชั่ว

ถึงจะทำเพื่อดี แต่ถ้าต้องทำชั่วแล้ว ก็ไม่ควรทำ

เพราะฉะนั้นการทำโทษไม่ควรทำ

เช่นนี้ ถ้าคิดตรองไปก็จะเห็นได้ว่าสวนวนที่ท้าวให้เป็นไปได้ดังนี้ ก็เพราะคำว่า "ชั่ว" ในที่นี้ใช้ต่างกันเป็นใจความสองอย่าง ในบรรทัดต้นหมายความว่าเพียงว่า 'ชั่วสำหรับกายภายนอก' คือท้าวให้เจ็บปวดหรือทุกข์ทรมาน แต่ในบรรทัดที่สอง หมายความว่าถึง 'ชั่วผิดกรรมจรिया' และถ้าการทำชั่วผิดกรรมจรिया เป็นของร้ายแรงเหลือเหตุจนถึงแก่ไม่ควรทำเลยเป็นอันขาด ก็ไม่ใช่ว่าเหตุที่จะไม่ควรทำชั่วให้เจ็บกายด้วย เพราะบางทีชั่วแก่กายนี้เป็นเครื่องแก้อันประเสริฐสำหรับชั่วผิดกรรมจรिया...⁷

⁷ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ตรรกวิทยา (วิชาครู) (พระนคร: โรงพิมพ์ช่างพิมพ์ วัดสังเวช, 2480), หน้า 72.

ท่านได้อธิบายรอยาให้เหตุผลแก่ครูได้ เข้าใจถึงการไร้ภาษาที่ถูกต้องว่า ความหมายของภาษานั้นแปลได้หลายอย่าง ซึ่งอาจจะทำให้เข้าใจคลาดเคลื่อนได้ ทั้งนี้ท่านจึงเห็นเป็นข้อสำคัญที่ครูควรจะฝึกความเข้าใจในการไร้ภาษา และการแปลความในประโยคที่ถูกต้อง จะเห็นว่าการสอนของท่านในเรื่องเกี่ยวกับวิชาที่ว่าด้วยเหตุและผลนั้น ก็เพื่อให้ครูได้เข้าใจและรู้จักคิดพิจารณา ซึ่งเป็นสิ่งที่ครูควรปฏิบัติ นอกจากนั้นท่านยังสอดแทรกเนื้อหาที่ว่าด้วยจริยธรรมไว้ด้วย รอยาใช้เป็นตัวอย่างประโยค เพื่อสร้างความเข้าใจแก่ครูในเรื่องของการไร้คำ ดังเช่นคำว่า 'ชั่ว' ซึ่งท่านเห็นว่า ขึ้นอยู่กับว่าจะนำไปใช้ในข้อความใด ความหมายก็แปลไปตามข้อความนั้น ดังที่ท่านได้ให้คำอธิบายไว้แก่ครู เพื่อจะได้นำไปปฏิบัติได้ถูกต้อง ซึ่งท่านใช้เป็นตัวอย่างในการให้ครูฝึกหัด และพิจารณา และยังเป็นการปลูกฝังความรู้สึกนึกคิดที่ดีที่เหมาะสม ที่ได้จากตัวอย่างประโยคที่เกี่ยวกับจริยธรรมทำให้เกิดแก่ครูด้วย

1.1.4 การสอนเชิงยกตัวอย่างเปรียบเทียบ ท่านได้กล่าวไว้ในหนังสือแบบสอนอ่านธรรมจริยา เกี่ยวกับการรับฟังคำสั่งของเด็ก ดังความตอนหนึ่งว่า

อย่าลืมว่าโรงเรียนของเราก็เป็นเหมือนกับกองทัพเล็ก ๆ กองหนึ่ง นักเรียนต้องทำตามคำสั่งของครูผู้บังคับตน บ้านก็เป็นกองทัพอย่างเดีย ๆ อีกกองหนึ่งเหมือนกัน เด็ก ๆ ต้องทำตามคำสั่งของผู้ใหญ่ด้วย ถ้าโรงเรียนใดไม่เรียบร้อยหรือบ้านใดไม่เรียบร้อย โรงเรียนนั้นหรือบ้านนั้นก็จะเป็นกองทัพไม่ดี จะตั้งอยู่ไม่ได้ จะต้องพ่ายแพ้แก่ข้าศึก ข้าศึกนี่คืออะไร? ก็คือความชั่วทั้งหลายนั่นเอง ความชั่วเหล่านี้จะเข้ามาเป็นเจ้าของบ้าน และเจ้าของโรงเรียนแล้วจะทำให้คนในบ้านในโรงเรียนพากันชั่วไปหมด⁸

ท่านได้กล่าวอธิบายพร้อมกับยกตัวอย่างเปรียบเทียบ เพื่อให้เด็กนักเรียนได้เข้าใจอย่างชัดเจน เกี่ยวกับการปฏิบัติตนที่ถูกต้องของเด็กนั้นควรจะเป็นอย่างไร ดังที่ท่านได้กล่าวเปรียบเทียบโรงเรียนกับบ้าน เหมือนกับกองทัพกองหนึ่ง ที่ทุกคนจะต้องให้ความเชื่อฟัง มีวินัยมีระเบียบ

⁸ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี กับพระยาอนุกิจวิธูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 2 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2467), หน้า 37-38.

ที่จะรับฟังคำสั่ง ซึ่งถ้าเป็นโรงเรียนก็พร้อมที่จะรับฟังคำสั่งของครู ด้วยความเป็นระเบียบเรียบร้อยหรือที่บ้านก็พร้อมที่จะรับฟังคำสั่งของบิดามารดา แต่ถ้าเป็นกองทัพก็พร้อมจะรับฟังคำสั่งจากแม่ทัพ ซึ่งถ้าทุกคนสามารถปฏิบัติได้อย่างนี้แล้ว ก็จะเกิดความสงบเรียบร้อยภายในโรงเรียนหรือภายในบ้าน หรือเกิดความสงบเรียบร้อยภายในกองทัพ แต่ถ้าหากขาดความเชื่อฟัง ไม่อยู่ในระเบียบวินัยแล้วละก็ ย่อมจะส่งผลถึงภัยที่จะมาถึง ซึ่งภัยในความหมายของท่านก็คือ ความชั่ว ถ้าหากทุกคนไม่มีระเบียบวินัยในการเชื่อฟัง ก็จะทำให้ผู้นั้นประพฤตินอกวินัยทางที่ไม่ถูกต้อง ไม่ดีงาม และจะพาให้ผู้อื่นเป็นผู้ประพฤติไม่ดีไปด้วย ซึ่งท่านชี้ให้เห็นประโยชน์ของความมีระเบียบวินัยในการเชื่อฟัง

1.1.5 การสอนเชิงแนะนำ และให้เหตุผล ท่านได้กล่าวแนะนำครูไว้ในหนังสือ เล็คเชอร์ด้วยวิธีสอนของโรงเรียนอาจารย์ว่า

พลศึกษา ที่จะหัดพลศึกษาในโรงเรียน คือ หัดกำลังกายของนักเรียนนั้น เราจะต้องให้มีสิ่งต่อไปนี้ในโรงเรียน

- (1) หัดร่างกาย (คือหัดตามตำรากายกรรม)
- (2) จิมเนัสติก (การเล่นห้อยโหนต่ายกระโดด ฯลฯ)
- (3) การเล่นแข่งขันต่าง ๆ เช่น ชว่งไชย, ดริกเก็ต ฯลฯ⁹

ท่านได้กล่าวแนะนำครูให้รู้จักวิธีฝึกหัดร่างกายของเด็ก โดยอาศัยสิ่งเหล่านี้ เป็นส่วนประกอบของการฝึกหัดสุขภาพร่างกายให้สมบูรณ์แข็งแรง เพราะในการฝึกหัดนั้นแต่ละอย่างก็จะสร้างเสริมลักษณะนิสัยให้เกิดแก่เด็ก นอกจากจะเป็นการทำให้ร่างกายสมบูรณ์แข็งแรงแล้ว ดังที่ท่านกล่าวให้เหตุผลว่า

⁹พระไพศาลศิลปศาสตร์, เล็คเชอร์ด้วยวิธีสอนของโรงเรียนอาจารย์, หน้า 2.

...การฝึกหัดร่างกายนี้ นอกจากเป็นประโยชน์ในทางพลศึกษา ยังเป็นประโยชน์ที่จะฝึกให้นักเรียนเรียบทำการได้เป็นระเบียบพร้อม ๆ กัน และกระทำคำสั่งของครูโดยฉับไวตลอดไปในการโรงเรียนทุกอย่างอีกด้วย¹⁰

จากคำกล่าวข้างต้น ท่านพยายามแนะนำ และได้ให้เหตุผลแก่ครูในเรื่องการฝึกหัดร่างกายว่า ประโยชน์ของการพลศึกษานั้นมีมากกว่า การที่จะทำให้สุขภาพแข็งแรง คือ จะเป็นประโยชน์ต่อการที่จะฝึกให้นักเรียนทุกคนเป็นคนมีระเบียบเรียบร้อย มีวินัยในการรับฟังคำสั่งของครู ซึ่งก็ไม่เฉพาะแค่นี้ ประโยชน์นั้นเลยไปถึงโรงเรียนด้วย เพราะต่อไปนักเรียนก็จะสามารถช่วยกันดูแลรักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อยภายในโรงเรียนได้ด้วย

นอกจากนั้นท่านยังกล่าวเสริมเพื่อให้ครูได้เห็นว่าการแข่งขันกันในโรงเรียนถ้าครูรู้จักการควบคุมการเล่นของนักเรียนอย่างถูกวิธี ก็จะก่อให้เกิดประโยชน์ ดังที่ท่านกล่าวแนะนำและให้เหตุผลไว้ว่า

การเล่นแข่งขัน เล่นเวลาเลิกเรียนแล้ว เวลาเล่นครูต้องอยู่กับเบน ผู้ตัดสินให้ความยุติธรรมแก่พวกเล่นทั้งสองฝ่าย ครูต้องห้ามนักเรียนเล่นโดยยุติธรรม และไม่ให้มีโรมหะหรือความมุกะลุพยาบาทซึ่งกันแก่กันเบน อันขาด¹¹

ท่านได้กล่าวแนะนำให้ครูเป็นผู้คอยควบคุม และกำกับการเล่นของนักเรียน โดยให้ความยุติธรรมเป็นเครื่องตัดสิน เพื่อนักเรียนจะได้รู้จักใช้ความยุติธรรมในการเล่นด้วย และไม่ให้เกิดอารมณ์โรมหะ เกิดความอาฆาตแค้นกันในเวลาเล่น ซึ่งท่านได้กล่าวแนะนำการเล่นโดยการทำเหตุผลถึงวิธีการเล่นว่า

¹⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

¹¹เรื่องเดียวกัน.

แต่การเล่นเหล่านี้ต้องอยู่บนกฎข้อบังคับต่อไปนี้

- (1) การเล่นทั้งหลายต้องไม่เป็นการพนัน
- (2) การเล่นนั้นต้องแบ่งเป็นสองพวก เล่นต่อสู้กันจะเป็นการดี และอย่าให้ต่างคนต่างเล่นเอาชนะส่วนตนเอง เพราะนักเรียนจะไม่เรียนรักษาความสามัคคีของหมู่เหล่า
- (3) การเล่นทั้งหลายต้องมีหัวหน้า หรือกับตันสำหรับควบคุมพวกเล่นฝ่ายละคน
- (4) การเล่นต้องมีผู้ตัดสินเป็นประธาน (ตัวครูเองก็ได้หรือนักเรียนคนหนึ่งคนใดที่จะเป็นที่เชื่อฟังของผู้อื่นก็ได้) สำหรับให้ความยุติธรรมในการเล่น แลรักษาไม่ให้ความกินแหนงเกิดขึ้นได้
- (5) ผู้เล่นทั้งหลายต้องไม่ลอบอ่านใจผู้ตัดสินในเวลากระทำหน้าที่เป็นผู้ตัดสิน ใดๆ เหตุใดเหตุหนึ่งเป็นอันขาด¹²

ท่านได้แนะนำครูในเรื่องการเล่นว่า ครูควรต้องอาศัยกฎข้อบังคับ เพื่อสร้างคุณลักษณะในการเล่น และจะช่วยก่อให้เกิดลักษณะนิสัยที่ดีในตัวเด็กได้ เช่น การเล่นทั้งหลายจะต้องไม่เป็นการพนัน เพราะท่านเห็นว่า การพนันเป็นสิ่งที่มิดีถ้าหากทำให้เด็กได้รู้จักการพนันตั้งแต่เล็กแล้วก็จะบ่งให้เกิดนิสัยที่มิดีติดตัวไปจนโต ซึ่งเขาอาจเป็นนักการพนันไปก็ได้ นอกจากนี้ท่านยังเห็นว่า การเล่นที่แบ่งเป็น 2 พวกจะช่วยสร้างนิสัยความสามัคคีให้เกิดขึ้นในตัวเด็ก ทำให้เด็กมีความสามัคคีในหมู่คณะ และไม่ทำให้เกิดการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน และการเล่นนั้นจะต้องมีผู้ตัดสิน ซึ่งเป็นการฝึกหัดนิสัยความซื่อตรงให้เกิดขึ้นในจิตใจเด็ก ทั้งนี้การตัดสินนั้นจะต้องเป็นไปตามกติกา ว่ากันไปตามความเป็นจริง ซึ่งท่านเห็นว่าการเล่นต้องมีหัวหน้า เพื่อฝึกความเชื่อฟังให้เกิดขึ้นด้วย และจะเป็นการฝึกให้เด็กเชื่อฟังคำตัดสิน ไม่ลอบหลู่หรือขาดการเชื่อฟังคำตัดสินของผู้ตัดสิน

จะเห็นว่า คำแนะนำในการใช้กฎข้อบังคับในการเล่นที่ครูจะต้องปฏิบัติต่อนักเรียนนั้น เป็นสิ่งที่จะช่วยบ่มเพาะนิสัยที่ดีให้แก่เด็กได้ เช่น การรู้จักความยุติธรรม ความสามัคคี ความเชื่อฟัง ความซื่อตรง เป็นต้น ทั้งนี้ครูจะต้องยึดกติกาเป็นที่ตั้ง ดังบทร้อยกรองที่ว่า

¹²เรื่องเดียวกัน, หน้า 3-4.

โปรดอย่าให้ฉันรู้จัก
เพื่อฉันจักดำใจไม่เป็น

รักษาตึกกาการเล่น
คนเห็นแก่ตัวชั่วช้า... 13

เนื่องจากท่านเห็นว่า เมื่อเด็กได้รู้จักถึงกติกากาการเล่น และสามารถเล่นไปตามกติกากาที่ได้วางไว้ ก็จะเป็นการฝึกหัดนิสัยเด็กมาให้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน และได้รู้จักปฏิบัติในกฎระเบียบวินัยอย่างเคร่งครัด เป็นการรุ่มเพาะนิสัยตั้งแต่เด็ก

1.1.6 การสอนเชิงแนะนำ ให้ข้อคิด และยกตัวอย่างอุปมาอุปมัย ท่านได้กล่าวในเรื่องของความกระหมัดกระหม่อม ไว้ในหนังสือแบบสอนอ่านธรรมจริยา ในความตอนหนึ่งว่า

ผ้าถุงหรือเสื้อกั๊ก หนังสือกั๊ก จะถือว่าเป็นแต่สิ่งของ หาใช่เงินทองนั้นไม่ได้ เพราะผ้าถุง, เสื้อ, และหนังสือ ฯลฯ เป็นสิ่งของก็จริง แต่ถ้าไม่ซื้อเขาด้วยสตางค์หรือด้วยเงิน จะได้สิ่งของเหล่านั้นมาอย่างไร เหตุฉะนั้นผ้าถุงหรือเสื้อกั๊ก หนังสือกั๊ก เราต้องนับว่าเป็นเงินเหมือนกัน เงินเราเสียตายไม่ยากให้หมดเปลืองฉันทัด สิ่งของ เช่น ผ้าถุง ฯลฯ ก็ต้องเสียตายฉันทัดเหมือนกัน ควรถนอมต้องถนอม ไม่ควรทิ้งก็อย่าทิ้งเป็นอันขาด¹⁴

จากความข้างต้น ท่านได้แนะนำรอยยกตัวอย่างเกี่ยวกับเสื้อผ้า สิ่งของ เครื่องใช้ต่าง ๆ ที่เราหามาได้นั้น ถึงแม้จะเป็นสิ่งของก็ตาม แต่เราก็ต้องรู้จักใช้ เพราะการที่จะได้สิ่งของต่าง ๆ เหล่านั้น เราก็ต้องนำเงินไปซื้อของเหล่านั้นมา ดังนั้นท่านจึงให้ข้อคิดที่ว่าไม่ว่าเสื้อผ้าหรือสิ่งของอื่น ๆ เราก็ต้องถือเสมือนหนึ่งเป็นเงินเหมือนกัน ซึ่งเมื่อเวลาเราใช้เราก็

¹³เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "แพร่พล" ใน โคลงกลอนและความเรียงเรื่อง ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 39.

¹⁴เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี กับพระยาอนุกิจวิธูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 2, หน้า 61.

ควรทนอดรอมมาให้เสียหายเร็ว ซึ่งก็เช่นเดียวกัน เงินก็เปรียบเหมือนเสื้อผ้าสิ่งของต่าง ๆ ที่เราจะต้องเสียค่าและใช้อย่างระมัดระวังเหมือนกับเสื้อผ้าเหมือนกัน

จะเห็นว่า ท่านได้ชี้ให้เห็นถึงการรู้จักกระหมัดกระหมวนการใช้จ่ายเงิน ซึ่งเปรียบเหมือนกับที่เราต้องรู้จักใช้ของด้วยความระมัดระวังดูแลรักษาของเช่นกัน นอกจากนี้ท่านยังได้กล่าวในเรื่องของการรักษาความสะอาดสิ่งของและบ้านเรือนว่า

อันที่จริงในการที่จะรักษาสมบัติสิ่งใด ๆ ไม่ว่าบ้านเรือนหรือพัสดุสิ่งของก็ดี จะเพียงแต่เช็ดล้างขัดกวาดให้สะอาดนั้นไม่พอ ยังจะไม่หายสกปรกได้ คงจะมีเวลาสกปรกรั่วไป และความสกปรกนี้ย่อมเป็นความเสียหายแก่เอาเรือน หรือพัสดุนั้นเป็นอันมาก... เพราะฉะนั้นในการที่จะรักษาเอาเรือนหรือพัสดุสิ่งของทุกสิ่งทุกอย่างให้คงเป็นปรกติอยู่ได้ ไม่เสื่อมเสียเร็ว นั้น (1) ต้องไม่ทำให้อ่างเรือนและของนั้น ๆ สกปรก (2) หมั่นเช็ดถูกวาดทำความสะอาดอยู่เสมอ... 15

ท่านได้ให้ความสำคัญกับการระวังรักษาความสะอาดของบ้านเรือน สิ่งของ เครื่องใช้ต่าง ๆ ซึ่งท่านได้ให้ข้อคิดว่าการรักษาสมบัติใด ๆ นั้น จะเพียงแต่เช็ดล้างขัดกวาดทำความสะอาดอย่างเดียวไม่พอ เพราะคงจะต้องสกปรกรั่วไป แต่เราควรที่จะให้ความระวังรักษาสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดเวลา เพราะจะทำให้สิ่งของเหล่านั้นไม่เสื่อมเสียหรือทรุดโทรมลงเร็วกว่าเวลา ดังนั้นท่านจึงเห็นว่า ควรจะให้ความระวังดูแลรักษาบ้านเรือน สิ่งของต่าง ๆ ก่อนเป็นอันดับแรก และต่อไปก็ค่อยหมั่นเช็ดถูทำความสะอาดอยู่เสมอ ๆ ซึ่งท่านแนะนำว่าการระวังรักษาสิ่งของเครื่องใช้และบ้านเรือน จะต้องมาก่อนอันดับแรก

1.1.7 การสอนอ่านเชิงให้ข้อคิด และผูกเรื่อง ท่านได้แต่งหนังสือแบบสอนอ่านใหม่เพื่อให้นักเรียนได้หัดอ่าน ขณะเดียวกันท่านได้สอดแทรกเนื้อหาจริยธรรม ดังความตอนหนึ่งว่า

15, เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี กับพระยาอนุกิจวิธูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 1, หน้า 42-43.

ตาเก่ามีผ้าเก่าเก่า แต่ตาตีมีผ้าใหม่ใหม่ ตาเก่าไปขอผ้าตีตีตาตี ตาตี
หัวเราะเยาะและทำท่าให้ ตาเก่าก็เอามือคลำกระเป๋ามาหาตาหล่า ตาหล่า
ให้ตาเก่าทำเก้าอี้ เพราะแกมีฝีมือดี แกทำเก้าอี้สี่ห้าตัว ตาหล่าให้ผ้าตีตีแก่
ตาเก่า พอแกมีผ้าใหม่ แกไปทำเต้าหู้ให้เฒ่าแก่รับ แกกะบรีกะเบร่า ทำ
เต้าหู้ดี ตาเฒ่าแก่ ให้ผ้าแพรแก่เพราะพอใจ ตาเก่าเข้าใจ ถ้าทำอะไรดี
มีผ้าเยาะไป แกมิขอใครให้เขาเยาะแก¹⁶

จากความข้างต้น จะเห็นว่า นอกจากท่านจะผูกเรื่องขึ้นมาเพื่อให้นักเรียนได้รู้จักการ
อ่านแล้ว ท่านยังสอดแทรกเนื้อหาทางจริยธรรมเพื่อเป็นข้อคิดแก่เด็กว่า การอยากได้ของใด ๆ
ก็ตามจะได้จากผู้อื่นเลย ๆ ไม่ได้ นอกจากเขาจะไม่ให้แล้ว เขายังหัวเราะเยาะอีก ดังเช่น
ตาเก่าที่ไปขอผ้าตาตี ซึ่งตาตีไม่ให้แล้วยังหัวเราะเยาะตาเก่าอีก ดังนั้นตาเก่าจึงไปทำเก้าอี้
ให้ตาหล่า ก็ได้ผ้าตีมาแทนค่าแรง ตาเก่าแกก็รู้สึกดีใจที่ได้ผ้าใหม่ ต่อมาแกก็ไปทำเต้าหู้ให้
เฒ่าแก่รับ ซึ่งเฒ่าแก่รับพอใจจึงให้ผ้าแพรมาเป็นค่าตอบแทนอีก จากเรื่องราวต่าง ๆ ที่ผ่านมา
ทำให้ตาเก่าเข้าใจมากยิ่งขึ้นว่า ถ้าหากแกขยันทำงานแกก็จะได้ของตามที่แกต้องการ

จะเห็นว่าท่านต้องการให้เด็กได้รู้ และได้ข้อคิดจากการอ่าน ซึ่งจะช่วยให้เด็กรู้ว่า
ต้องรู้จักการทำงาน ไม่ขอของใครเลย ๆ ทำให้เขาหัวเราะเยาะเราได้ เพราะฉะนั้นควรขยัน
ทำงานจะได้สิ่งที่ต้องการ

1.1.8 การสอนอ่านเชิงอุปมาอุปมัย ในหนังสือแบบเรียนใหม่ที่ท่านได้
กล่าวในเชิงอุปมาอุปมัยในเรื่องของควมมีเมตตาจิต ในความตอนหนึ่งว่า

เรามีมิตรจิตต์แก่เราฉันใด เราก็มีมิตรใจแก่เขานั้น เมตตาจิตต์แห่ง
คนใจบุญนั้น เปรียบเหมือนน้ำในลาธารซึ่งไหลอยู่มีรูฆาดสาย คนและสัตว์ผู้

¹⁶เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบเรียนใหม่ เล่ม 1 (พระนคร: โรงเรียนช่าง
พิมพ์วัดสังเวช, 2481), หน้า 45.

ผ่านไบบมาได้ใช้กิน และอาบเป็นที่สาธารณะ อุบมาเรื่องนี้ท่านลาซาร์นั้น
ฉันท อุบมายเรื่องเมตตาจิตต์แห่งผู้ใจบุญก็ฉันทนั้น¹⁷

ท่านได้กล่าวถึงความมีเมตตาจิต ก็เปรียบเหมือนผู้มีใจบุญ ซึ่งท่านได้กล่าววนเชิง
 อุบมาอุบมายว่า หากว่าเรามีเมตตาจิตหรือใจบุญกับใคร ผู้นั้นก็ต้องมีเมตตาจิตหรือใจบุญกลับมา
 ยังเรา ซึ่งท่านได้เปรียบความมีเมตตาจิตของบุคคลนั้นว่า เหมือนน้ำในลาซาร์ซึ่งไหลอย่างไม่มี
 วันขาดสาย เพื่อให้คนและสัตว์ได้ใช้กินอาบกันอย่างมีความสุขสดชื่นจากน้ำในลาซาร์แห่งนั้น ซึ่ง
 ก็เปรียบเหมือนผู้มีใจบุญหรือผู้มีเมตตาจิตอยู่เสมอ

นอกจากนี้จะเห็นได้ว่า เป็นการชี้ให้เห็นถึงผลดีของความมีเมตตาจิตที่จะให้ความชุ่ม
 ชื่นอยู่ภายในใจอย่างไม่รู้คลาย เหมือนกับน้ำในลาซาร์ที่ใสสะอาดเย็นฉ่ำเช่นกัน

1.1.9 การสอนอ่านเชิงแนะนำ ให้เหตุผล และผูกเรื่อง ท่านได้แต่ง
 หนังสือแบบสอนอ่านใหม่ โดยผูกเป็นเรื่องขึ้นมา เพื่อชี้ให้เห็นถึงการตอบแทนในการสมาคม ดัง
 ความตอนหนึ่งว่า

มะลิ "ใครทำอะไรให้เรา ๆ ต้องตอบแทนเขาทุกทีหรือแม่?"

แม่ "อย่างนั้นสิจ๊ะ! จึงจะนับว่าเป็นคนดี เพื่อนเชิญไปกินเลี้ยง พ่อก็
 ต้องเชิญเขามาเลี้ยงตอบแทนที่บ้าน เรามีงานที่บ้าน เพื่อนบ้านของ
 เราเขามาช่วยเรา เมื่อถึงคราวเขามีงานที่บ้านเขา เขาก็ต้องไป
 ช่วยเขา คนเราต้องมีการคบค้าสมาคมกันเสมอ"... 18

ท่านได้ใช้การผูกเรื่องเพื่อสร้างความเข้าใจแก่เด็ก โดยเป็นการแนะนำในเรื่อง
 ของการตอบแทน ซึ่งในเรื่องจะเป็นการพูดคุยกันระหว่างแม่ กับลูกสาวที่ชื่อมะลิซึ่งสงสัยเกี่ยว

17. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบเรียนใหม่ เล่ม 2 (พระนคร: โรงเรียนช่าง
 พิมพ์วัดสังเวช, 2478), หน้า 81.

18. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบสอนอ่านใหม่ เล่ม 1 (พระนคร: โรงเรียน
 ช่างพิมพ์วัดสังเวช, 2481), หน้า 71.

กับการตอบแทนเมื่อผู้อื่นทำอะไรให้แก่เรา ซึ่งแม้ได้อธิบายและทำให้เหตุผล ครอบงำด้วยคำว่า เพื่อนของพ่อ เชิญพ่อไปทานเลี้ยงที่บ้าน ดังนั้น เราจึงต้องตอบแทนเขาบ้างด้วยการเชิญเขามา ทานเลี้ยงที่บ้านของเราบ้าง และเมื่อเพื่อนบ้านของเรามาช่วยเราเมื่อเวลาเรามีงานที่บ้านเรา ก็ต้องไปช่วยงานเขาเมื่อเวลาที่บ้านเขามีงานด้วยเช่นกัน ซึ่งแม่ของมะลิได้ให้เหตุผลว่า การตอบแทนถือเป็นมารยาทหรือเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับคนเราเมื่อมีการสมาคม มีการติดต่อสัมพันธ์กัน เพราะคนเราต้องมีการคบหากัน มีการสมาคมกันเป็นธรรมดา

1.1.10 การสอนอ่านเชิงให้ข้อคิด และผูกเรื่อง ในหนังสือแบบสอนอ่านใหม่ ท่านได้ผูกเป็นเรื่องขึ้นมา เพื่อให้นักเรียนได้รู้จักการรักษาระเบียบวินัย ดังความตอนหนึ่งว่า

นักเรียนหมู่หนึ่งกำลังจับกลุ่มปรึกษากันว่า จะหนีครูไปดูงานไหว้พระที่วัดโบสถ์ ถึกอยู่ในกลุ่มนั้นด้วย แก้วทราบเรื่องจึงเข้าไปห้ามว่าเอาไว้มือโรงเรียนเลิกดีกว่าแก้วจะไปด้วย... 19

จากข้อความข้างต้นนั้น ท่านได้ผูกเรื่องขึ้นมาว่า กลุ่มนักเรียนกลุ่มหนึ่งกำลังปรึกษากัน และตกลงกันว่าจะหนีครูไปดูงานไหว้พระที่วัดโบสถ์ แต่แก้วหนึ่งในตัวละครได้ยื่นเข้าก็ห้ามไว้และได้แนะนำว่าเมื่อโรงเรียนเลิกแล้วค่อยไปดีกว่าแก้วจะไปด้วย ซึ่งชี้ให้เห็นว่ายังมีผู้ที่รักษาวินัยอย่างเคร่งครัดอยู่ และไม่ยอมมาห้เพื่อน ๆ ทำผิดวินัยจึงได้กล่าวท้วงติงในเชิงให้ข้อคิดแก่กลุ่มเพื่อน ๆ ว่า

แก้ว "ครูเป็นผู้อบรมเราให้อยู่ในวินัย ครูก็ต้องถือวินัยเคร่งครัด เราทำผิดครูไม่ลงโทษเพราะเห็นเราพวกมาก ก็เท่ากับครูปล่อยให้อินัยของโรงเรียนเสื่อม ต่อไปนักเรียนได้ใจ ก็จะชักชวนกันทำอีก เลยเป็นแบบอย่างโรงเรียนก็กลายเป็นที่อบรมให้พวกเราเป็นพาลเถร

19. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบสอนอ่านใหม่ เล่ม 7 (พระนคร: โรงเรียนช่างพิมพ์วัดสังเวช, 2481), หน้า 315.

เอาแรงพวกมากเข้ามาทำผิดเล่นตามชอบใจเราคิดดูให้รอบคอบ
จะไม่เห็นหรือว่า ครูต้องทำโทษแน่ ๆ เพื่อรักษาวินัยของโรงเรียน
ไว้?"... 20

จากคำกล่าวข้างต้น ท่านได้ให้ข้อคิดแก่นักเรียนว่า ครูเป็นผู้อบรมให้เราอยู่ในวินัย
ดังนั้นครูย่อมเคร่งครัด แต่ถ้าหากครูไม่ลงโทษเมื่อเราทำผิดวินัย ก็จะทำให้โรงเรียนนี้เสื่อมทาง
วินัย ต่อไปนักเรียนคนอื่น ๆ ก็จะปฏิบัติตัวเหมือนรุ่นก่อนไม่มีความเกรงกลัว พวกกันชวนทำความ
ผิดวินัยกันไปใหญ่ ซึ่งจะกลายเป็นโรงเรียนที่ส่งเสริมและอบรมให้คนประพฤติผิด และกลายเป็น
โรงเรียนสอนให้ประพฤติเป็นพาลเถรเบา ซึ่งในเรื่องนี้แก้วเป็นตัวละครที่มีวินัยจะคอยบอกและ
ให้ข้อคิดแก่เพื่อนอยู่ตลอดเวลาโดยแก้วได้กล่าวว่า เป็นธรรมดาที่ครูย่อมต้องลงโทษผู้ฝ่าฝืนวินัย
ของโรงเรียน ก็เพื่อรักษาวินัยหรือความถูกต้อง ที่โรงเรียนได้กำหนดและสร้างเป็นกฎระเบียบ
เพื่อให้ทุกคนได้ปฏิบัติอย่างพร้อมเพรียงกัน

จะเห็นว่า การผูกเป็นเรื่องขึ้นมาดังกล่าวนั้น ก็เพื่อจะสร้างความเข้าใจให้เกิดขึ้นกับ
นักเรียน เมื่อนักเรียนได้อ่านจะทำให้เข้าใจว่า การรักษาระเบียบวินัยเป็นสิ่งที่นักเรียนควร
ปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ทั้งนี้เป็นการปลูกฝังความมีวินัยให้เกิดขึ้นแก่นักเรียน เมื่อเขาเริ่มต้น
เขาก็จะสามารถมีวินัยในตนเอง

1.1.11 การสอนอ่านเชิงให้ข้อคิด และแนะนำ ท่านได้แต่งหนังสือการ
สุขภาพิบาลสำหรับบุคคลและครอบครัว ซึ่งใช้เป็นแบบสอนอ่านสำหรับนักเรียนเพื่อเป็นความรู้ดังที่
ท่านได้กล่าวไว้ใน "คำนำ" ของหนังสือเล่มนี้ว่า

"อโรคยา ปรมา ลาภา" ความไม่มีโรคเป็นยอดแห่งลาภ ความรู้เรื่อง
เชื้อโรค และการบำรุงร่างกายให้แข็งแรงไว้เพื่อต่อสู้กับเชื้อโรค, เป็น
ความรู้ใหม่, แม้ในยุโรปโรคติดต่อต่าง ๆ ทำลายชีวิตมนุษย์ในเมืองเรา

ปีละมากมาย, เราต้องการสามะรณครวัให้ทวีเร็ว, เพราะกำลังและความ
เจริญแห่งประเทศย่อมเป็นปีกแผ่นไม้ได้ด้วยมีสามะรณครวัมาก... 21

จะเห็นว่า ท่านต้องการให้ประชาชนทุกคนมีสุขภาพร่างกายแข็งแรง เพื่อความเป็น
ปีกแผ่นของชาติ ดังนั้นท่านจึงแต่งหนังสือเล่มนี้ขึ้นมาเพื่อเป็นความรู้แก่นักเรียนและบุคคลอื่น ใน
การจะใช้เป็นเครื่องป้องกันโรคต่าง ๆ ที่จะเข้ามาหาเราได้ แต่ถ้าทุกคนรู้จักการรักษาความ
สะอาด การบำรุงร่างกายอย่างถูกต้อง ก็จะสามารถรอดพ้นจากโรคร้ายต่าง ๆ ที่สามารถจะทำ
ลายชีวิตมนุษย์ได้อย่างมาก แต่ถ้าเรามีความรู้ในการป้องกันและดูแลรักษาร่างกายให้สะอาดและ
แข็งแรงได้ เราก็จะเป็นพลเมืองที่มีคุณภาพ สามารถสร้างความมั่นคงและเจริญก้าวหน้าให้แก่
ประเทศชาติได้ ดังคำกล่าวที่ว่า "ความไม่มีโรคเป็นยอดแห่งลาภ" ดังนั้นทุกคนควรได้รับ
ความรู้เรื่องดังกล่าว ดังความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดและแนะนำว่า

...ถ้าหมู่ใดเมืองใดมีการสุขาภิบาลดีอยู่ ชาวบ้านนั้นเมืองนั้นก็ย่อมอยู่เย็น
เป็นสุข ไม่ต้องรับความเสียหายมากมายดังกล่าวแล้ว สิ่งที่ควรมหาชนจะ
ได้ เช่น การศึกษา และการอ่าน การฟังที่เป็นความรู้ ก็ย่อมได้ตามควร...
สิ่งใดที่ยังทำไม่สำเร็จคราวเดียว เพราะขัดด้วยทุนทรัพย์ ก็ค่อยทำค่อยไป
ในทางที่ถูกจนกว่าจะสำเร็จ สิ่งใดควรจะทำได้ทำได้ในเวลานี้ ก็รีบให้ได้
จัดให้ได้ทำขึ้นเสียทันทีทีเดียว 22

ท่านได้ให้ข้อคิดไว้ว่า ถ้าประชาชนที่อยู่บ้านหมู่ใดเมืองใด มีการสุขาภิบาลที่ดีที่รู้จักถึงการ
รักษาสุขภาพร่างกาย รู้จักการรักษาความสะอาด ก็ย่อมทำให้อยู่กันอย่างมีความสุข ไม่เกิดโรค
ภัยต่าง ๆ ซึ่งท่านได้แนะนำให้ศึกษาหาความรู้ในการปฏิบัติ ด้วยการฟัง การอ่าน เพื่อเป็นความรู้
ในการป้องกันรักษา และท่านยังแนะนำให้ทุกคนปฏิบัติอย่างค่อยเป็นค่อยไป ในกรณีที่ไม่สามารถ
ทำได้ในทันทีเนื่องจากขาดทุนทรัพย์ แต่ถ้าสิ่งใดสามารถทำได้ในเวลานี้ก็ควรเร่งจัดทำทันที

21 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, การสุขาภิบาลสำหรับบุคคลและครอบครัว (ม.ป.ท.,
2461), หน้า.

22 เรื่องเดียวกัน, หน้า 146-147.

จากที่กล่าวมาข้างต้น ท่านต้องการให้ทุกคน อย่างน้อยน่าจะสนใจในเรื่องการสุขภาพ เพราะถ้าหากทุกคนร่วมมือร่วมใจกันป้องกันและรักษาอนามัยแล้ว โรคภัยต่าง ๆ ก็จะไม่เกิดขึ้น

1.1.12 การสอนอ่านเชิงให้ข้อคิด ให้เหตุผล และยกตัวอย่าง ท่านได้กล่าวไว้ในหนังสือการสุขภาพสำหรับบุคคลและครอบครัว ในเรื่องเกี่ยวกับบอบายมุขว่า

ในสมัยนี้คนเรามีอยู่มากที่เข้าใจผิด คิดเห็นไปว่าฝรั่งเขานิยมว่าการกินเหล้าเป็นของดี จึงพอใจกินเหล้าเพื่อหวังให้ตนคล้ายฝรั่ง แท้จริงนั้นฝรั่งเขานิยมการเมาเหล้าเหมือนกัน การที่ฝรั่งเขากินเหล้านั้น เพราะที่เมืองเขาหนาว เขาถือประเพณีนั้นติดมาด้วย แต่เราอยู่ในเมืองร้อน ไม่มี ความจำเป็นอันใดที่จะต้องกินเหล้า ถึงไม่กินเหล้าก็ไม่ตาย หรือไม่ทำให้ร่างกายอ่อนเพลีย ตรงกันข้ามถ้ากินเหล้าได้น้อยเท่าใดยิ่งดีสำหรับเมืองเรา²³

ท่านได้กล่าวยกตัวอย่าง ุคยให้ข้อคิดว่า มีบางคนที่ยังหลงผิดคิดไปว่าเหล้ามีคุณ ประโยชน์ โดยเฉพาะเราไปดูตัวอย่างฝรั่งที่เขานิยมดื่มเหล้า ก็เลยหลงไปว่าเหล้าเป็นของดีมี ประโยชน์ จึงดื่มเหล้าเพื่อให้เหมือนฝรั่ง ซึ่งคนไทยเรามีความนิยมนฝรั่งอยู่แล้ว ทั้งนี้ท่านให้ เหตุผลว่า การที่ฝรั่งเขาดื่มเหล้าก็เพราะเมืองเขาเป็นเมืองหนาว ซึ่งเป็นประเพณีแต่ดั้งเดิม ของฝรั่ง แต่เขาดื่มแต่พอดีไม่ได้ดื่มเพื่อให้เมามาย ซึ่งตรงกันข้ามกับคนไทยเราที่อยู่ในเมือง ร้อนไม่มีความจำเป็นที่จะต้องดื่มเหล้า เพราะเหล้าไม่ได้ทำให้ประโยชน์ต่อร่างกาย มีแต่จะทำลาย สุขภาพร่างกายให้เกิดการอ่อนเพลีย ซึ่งถ้าเราสามารถดื่มเหล้าได้น้อยเท่าไรก็จะทำให้สุขภาพ ร่างกายดีขึ้นเท่านั้น การดื่มเหล้าจึงเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็นสำหรับคนไทย

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า ท่านต้องการให้ทุกคนได้รู้และเข้าใจว่า เหล้าไม่ได้มี ประโยชน์ต่อร่างกายมีแต่ให้โทษ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ควรปฏิบัติ และอีกประการหนึ่งท่านไม่ต้องการให้ คนไทยขาดเอกลักษณ์ของตน หลงไปเลียนแบบฝรั่งในสิ่งที่ไม่เหมาะสมสำหรับคนไทยจะพึงปฏิบัติ

²³เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, การสุขภาพสำหรับบุคคลและครอบครัว (ม.ป.ท., 2461), หน้า 153.

ซึ่งท่านต้องการที่จะให้คนไทยมีจุดยืนของตนเอง ไม่หลงหรือคล้อยตามผู้อื่นโดยไม่มองดูตัวเองว่า การกระทำเช่นนี้เหมาะสมหรือไม่

นอกจากนั้น ท่านได้กล่าวในแบบสอนอ่านธรรมจரியา โดยท่านได้กล่าวให้ข้อคิดและ ให้เหตุผล พร้อมกับยกตัวอย่าง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในโครงการวางตนของพระองค์ว่า

จงดูอย่างท่านที่มีอัธยาศัย และกิริยามารยาตรดี ซึ่งเราได้เคยรู้เคยเห็น อยู่เสมอ ๆ อย่างสูงสุดสิ้นพันก็คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราที่ วัตร ๆ ได้เคยเฝ้าได้ผลลອງฐลีพระบาทแล้ว ไม่ว่าผู้ใหญ่น้อยหรือคนมีคน จนใด ๆ ย่อมรู้สึกมีใจเต็มตื่นไปด้วยปิติ...พระองค์ทรงประพาศต่อผู้ใหญ่น้อย คนมีคนจนเหล่านั้น ด้วยพระราชมารยาตรต้อนรับเชื้อเชิญอันงามละม่อมละไม แพบจะหาผู้เสมอเหมือนบ่มีได้...ทั้งมีพระราชปฏิสันถารโดยพระราชหฤทัย ยินดีอย่างเดียวกันหมด มิได้ทรงถือพระองค์...²⁴

จากคำกล่าวนั้นท่านพยายามที่จะชี้ให้ทุกคนได้เห็นถึงพระราชอัธยาศัยแห่งพระองค์ท่าน ที่มีต่อประชาราษฎร์โดยไม่มีการถือพระองค์ ถึงแม้พระองค์ท่านจะเป็นถึงพระมหากษัตริย์ แต่ก็ ยังปฏิบัติพระองค์ต่อประชาราษฎร์ด้วยกิริยาท่าทางที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความเมตตากรุณา ให้ความ ใกล้เคียงต่อประชาชน โดยไม่ถือพระองค์เลยไม่ว่าจะเป็นการปฏิสันถารต่อคนมีคนจน ผู้ใหญ่หรือ ผู้น้อย พระองค์ท่านจะชี้ว่าจาอ่อนโยนยินดีต่อการมาเข้าเฝ้า เพื่อที่จะชื่นชมพระบารมีอย่างใกล้ชิด ซึ่งจากตัวอย่างนี้ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีต้องการให้ข้อคิด และให้เหตุผลแก่ทุกคนว่า ขนาดพระองค์เป็นถึงกษัตริย์ยังไม่มีมีการถือพระองค์เลย และเราเป็นบุพชนคนธรรมดาทำแบบปฏิบัติ ตนาให้ดีงามไม่ได้ ซึ่งท่านต้องการจะสอนให้ทุกคนได้รู้จักการวางตัวอย่างเหมาะสม

1.2 การแสดงปาฐกถาแก่ครู เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ให้ความสำคัญแก่ครู โดยเห็นว่าครูจะเป็นผู้หนึ่งที่ทำให้ทั้งความรู้ และการอบรมความประพฤติที่ดีงามแก่ศิษย์ได้ ซึ่งเด็ก จะดีได้ก็โดยอาศัยครู ดังบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

²⁴พระเทพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจரியา เล่ม 6, หน้า 42-43.

...แรกเรียนก็เด็กส่วน

นักเรียน

แล้วแต่ครูหันเหียน

หัดให้... 25

ทั้งนี้ ท่านได้เห็นความสำคัญของครู จึงได้แสดงปาฐกถาเพื่ออบรมครูให้รู้ถึงบทบาท และหน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อนักเรียน ตามวิธีการของท่านดังนี้

1.2.1 การแสดงปาฐกถาเชิงให้ข้อคิด ท่านได้แสดงปาฐกถาแก่ครู เรื่อง "การอบรมเด็ก" ที่สามัคยาจารย์สรรมสสถาน ซึ่งท่านได้กล่าวในความตอนหนึ่งว่า

...เรื่องการศึกษาอบรมเด็กเป็นการสำคัญมาก ต่อไปในภายหน้าเด็ก ๆ เหล่านี้จะแทนเราได้ดีหรือไม่คืออย่างไรนั้น สำคัญอยู่ที่เราสามารถอบรม เขาได้ดีหรือไม่... 26

ท่านได้ให้ข้อคิดแก่ครูโดยกล่าวว่า การศึกษาอบรมเด็กเป็นสิ่งสำคัญที่ครูจะต้องคำนึง ถึง เนื่องจากเด็กจะต้องเติบโตต่อไป ซึ่งก็หมายถึงจะต้องมาแทนเราในวันข้างหน้า ดังนั้นถ้า เราต้องการที่จะให้เขาเติบโตเป็นพลเมืองที่ดีในวันข้างหน้าได้นั้น วันนี้เราก็ควรจะศึกษาอบรม ให้เขาเป็นเด็กดีตั้งแต่ตอนนี้ เพราะท่านเชื่อว่า คนเราจะดีได้ก็อยู่ที่การได้รับการอบรม โดย เฉพาะควรอบรมตั้งแต่ยังเด็ก

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

25 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พร" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ,
หน้า 11.

26 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง การอบรมเด็ก แสดงในที่ประชุมครู
ณ สามัคยาจารย์สรรมสสถาน วันที่ 9 มกราคม พ.ศ 2475," วิทยาจารย์ 33 (2475):
394.

1.2.2 การแสดงปาฐกถาเชิงแนะนำ และยกตัวอย่างเพื่อเป็นอุทาหรณ์
 ในการแสดงปาฐกถาอบรมครูนั้น ท่านได้กล่าวยกตัวอย่างเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวันซ้อมสวนสนาม
 ในงานฉลองรัฐธรรมนูญ เพื่อเป็นอุทาหรณ์สอนใจครู ที่จะให้การเคร่งครัดในการปลูกฝังสิ่งที่ดีที่
 ถูกต้องแก่เด็ก ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในความตอนหนึ่งว่า

...นักเรียนชายเดิรหน้ากระบวน นักเรียนหญิงเดิรต่อท้ายนักเรียนชาย
 ไปเลิกแถวที่แถวท่าช้างวังหลวง พอเลิกแถวจะเดิรกลับบ้าน...นักเรียน
 ชายลูกเสือก็เข้าขนาบ 2 ข้าง...นอกจากเบียดและยีนขนาบข้าง ยังใช้
 ถ้อยคำเกี่ยวพาลสาแดงกิริยาอาการอย่างน่าบัดสี ท่านองเจ้าชู้ประตูดิน...
 แสดงว่าเด็ก ๆ ของเรายังนิยมปฏิบัติต่อสตรี อย่างพบเข้าต้องเกี่ยวและ
 แสดงอาการยักคิ้วหลิวตา...จะต้องพยายามให้ครูหมั่นอบรมนักเรียน เพื่อ
 เปลี่ยนความนิยมอันเหลวไหล ให้นิยมแต่ในทางที่ดี ท่านย่อมทราบอยู่ว่า
 ในการสมาคมของเรา เราต้องการให้หญิงกับชายรวมกันได้อย่างงดงาม
 และสะอาด...²⁷

ท่านได้ยกตัวอย่างนักเรียนชายที่ปฏิบัติตัวต่อนักเรียนหญิงด้วยกิริยาท่าทาง และวาจาที่
 ไม่สุภาพ และเป็นกิริยาวาจาที่ไม่ดี เพื่อให้ครูได้เห็นเป็นอุทาหรณ์ในการที่จะเร่งปลูกฝังสิ่งที่ดี
 แก่เด็กนักเรียน โดยครูจะต้องช่วยกันอบรมสั่งสอนเด็กนักเรียนชาย ได้รู้ถึงการกระทำที่ไม่สมควร
 อย่างยิ่ง เพื่อจะได้เปลี่ยนค่านิยมที่เด็กนักเรียนชายมักจะเข้าใจผิดคิดว่า การกระทำดังกล่าว
 เป็นการกระทำที่แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ชาย จะต้องแสดงกิริยาวาจาแบบนี้ต่อผู้หญิง ซึ่งท่านต้อง
 การให้ครูได้อบรมและชี้แจงให้เด็กได้เข้าใจว่าการกระทำดังกล่าว เป็นการกระทำที่เหลวไหล
 ไม่เหมาะสมสำหรับผู้ชายที่พึงกระทำต่อผู้หญิง

²⁷เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง การอบรมเด็ก แสดงในที่ประชุมครู
 ณ สามัคยาจารย์สโมสรสถาน วันที่ 9 มกราคม พ.ศ.2475," วิทยาคาร 33 (2475):
 394-397.

ทั้งนี้ ท่านได้กล่าวว่า ในการสมาคมที่ดิฉันจะต้องเป็นการ "ยกจรรยาแห่งชายหนุ่มหญิงสาวของเราให้สูงขึ้น เราอาจถึงซึ่งความสมาคมในระหว่างเพศได้อย่างงดงาม"²⁸ ซึ่งท่านได้แนะนำว่า ครูควรปลูกฝังจริยธรรมที่ดีสำหรับเด็กเพื่อจะได้สร้างความรู้สึกระหว่างเด็กชายกับเด็กหญิง ที่พึงมีต่อกันด้วยกิริยาและวาจาที่ดีงาม เมื่อเติบโตขึ้นไปพวกเขาเหล่านั้นจะได้มีการสมาคมที่ดีต่อกัน และเป็นการสมาคมด้วยการประพฤติปฏิบัติอย่างเหมาะสมถูกต้องและดีงาม

1.2.3 การแสดงปาฐกถาเชิงให้ข้อคิด และยกตัวอย่าง ท่านได้แสดงปาฐกถา เรื่อง การอบรมเด็ก โดยท่านได้กล่าวถึงเรื่อง ความบกพร่องในทางสุจริต ในความตอนหนึ่งว่า

ความบกพร่องในทางสุจริตนี้ บางที่เป็นไปในรูปเอาเปรียบ เช่น ในการแจกหนังสืองานศพ ผู้รับแจกไม่รักษาภิรยาเบียดเสียดเข้ายื้อแย่งเอาเป็นเหตุให้เสียความเรียบร้อย ต่อมาในงานเช่นนั้น ผู้แจกต้องระวางเวลาแจกที่จะไม่ให้เกิดแย่งกันขึ้นได้ การแย่งกันเช่นนั้น คงเป็นด้วยนึกสนุกหรือต้องการจะได้หนังสือแจกก่อนคนอื่นเลยไม่นึกถึงเกียรติยศ มุ่งแต่จะเอาเปรียบเพื่อนเท่านั้น...²⁹

ท่านได้ให้ข้อคิดในเรื่องของภิรยามารยาทที่ไม่สมควร ที่ส่อไปในทางทุจริตเพื่อให้ได้สิ่งของที่ต้องการ ดังที่ท่านได้กล่าวยกตัวอย่าง ในการแจกหนังสืองานศพ ที่ผู้รับแจกไม่รักษาภิรยา โดยการเบียดเข้าไปเพื่อแย่งหนังสืองานศพ ซึ่งท่านได้ตั้งข้อสังเกตว่าการกระทำดังกล่าว คงเป็นเพราะนึกสนุกหรือต้องการที่จะได้หนังสือก่อนคนอื่น จึงไม่ได้นึกถึงว่า การแสดง

²⁸ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปัญหา 'สหศึกษา' หรือเรื่องให้เด็กหญิงชายเรียนปนกัน," วิทยาคารย 18 (2462): 752.

²⁹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถา เรื่อง การอบรมเด็ก แสดงในที่ประชุมครู ณ สามัคยาจารย์สโมสรสถาน วันที่ 9 มกราคม พ.ศ.2475," วิทยาคารย 33 (2475):

กิริยาออกบงแบบนี้ เป็นสิ่งที่เสียเกียรติ มุ่งแต่จะเอาเปรียบผู้อื่น ทำให้ผู้แฉกต้องระมัดระวังเวลา แฉกที่จะไม่ให้เกิดการแย่งกันขึ้น

จากที่กล่าวมาข้างต้น ท่านต้องการชี้ให้เห็นข้อบกพร่องในเรื่องการแสดงกิริยาแบบนี้ เป็นสิ่งที่ไม่สมควรทำอย่างยิ่ง นอกจากจะขาดความเป็นระเบียบเรียบร้อยแล้ว ยังเป็นการกระทำที่ลดเกียรติของตัวเอง และยังเป็นการกระทำที่เอาเปรียบผู้อื่นอีก ซึ่งทำให้เกิดผลเสีย ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น

1.2.4 การแสดงปาฐกถาเชิงแนะนำ ให้ข้อคิด ใช้คำถามและเล่านิทาน เพื่อเป็นอุทาหรณ์ ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดในเรื่องของทุจริต โดยใช้คำถามเพื่อกระตุ้นให้ผู้ฟังได้ คิดหาคำตอบตามไปด้วย ดังความตอนหนึ่งว่า

...ในโรงเรียนของท่านหรือในบ้านของท่าน คงเคยมีของหายที่ไม่น่าจะหายบ้าง นั่นแปลว่าได้เกิดทุจริตขึ้นแล้ว...คนชั้นผู้ใหญ่ มีสุจริตธรรมมากกว่าคนชั้นหนุ่ม ๆ เราจะสังเกตได้ตามที่เห็นตำรวจจับคนทำผิดผ่านมาตามถนน ทุจริตมักเป็นชั้นรุ่น ๆ ที่เป็นผู้น้อย...เราจะทำอย่างไรในเหตุการณ์เช่นนี้?... 30

ท่านได้กล่าวในเชิงให้ข้อคิด โดยใช้คำถามถามเพื่อกระตุ้นให้ผู้ฟังได้คิดตามไปด้วยกับ ปัญหาที่เกิดขึ้นในขณะนี้ ในเรื่องของความทุจริตที่มีบุคคลชอบขมขมของผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นที่โรงเรียนหรือที่บ้าน โดยเฉพาะผู้ที่กระทำผิดมักจะเป็นเด็กรุ่น ๆ มากกว่าผู้ใหญ่ ซึ่งท่านได้ใช้คำถามว่า เราควรจะทำอย่างไรกับเหตุการณ์เหล่านี้ที่เกิดขึ้น และเราควรจะช่วยกันแก้ไขอย่างไรได้บ้าง ทั้งนี้ท่านได้นำนิทานเรื่องลูกกับแม่มากล่าว เพื่อเป็นอุทาหรณ์แก่ครูแก่ผู้ปกครอง นักเรียนได้คิดและพิจารณาว่าควรจะทำอย่างไร

...ในนิทานเรื่องนั้น พอรู้ว่าลูกชายถูกตำรวจจับ แม่ก็วิ่งร้องไห้ตามไป ลูกชายจึงพูดกับแม่ว่า "แม่อย่าเสียใจเลย ทั้งนี้ไม่ใช่ความผิดของลูก และไม่ใช่ความผิดของใคร ๆ หมด เป็นความผิดของแม่คนเดียว เมื่อลูกยังเล็ก ๆ อยู่ ลูกเอาของ ๆ เพื่อนักเรียนมาบ้าน แม่ก็มีได้ว่ากล่าวห้ามปราม แม่กลับยินดี เมื่อลูกลักเล็กจะรอมน้อยได้ อดใจลุกก็เป็นจะรอมเอาจริง ๆ ในที่สุดต้องถูกจับดังนี้ แม่อย่าเสียใจเลย"

เรื่องนี้เป็นความจริง จะรอมทุกคนเริ่มต้นด้วยการลักเล็กจะรอมน้อยมาก่อน ภายหลังยามาใจเข้า หิริโรตตบปะก็ลดถอยไปเอง ในที่สุดหมดความอาย และทำการจะรอมได้สนิทสนม... 31

ท่านได้ยกนิทานขึ้นมาเล่า เพื่อเป็นอุทาหรณ์สอนใจผู้ปกครองและครู ควรให้ความเอาใจใส่ดูแลเด็กให้มากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งนิทานเรื่องนี้จะสอนใจแม่ทุกคนให้รู้ถึงโทษของการที่ไม่ได้ว่ากล่าวตักเตือน หรือห้ามปรามลูกแต่อย่างใด และยังคงกลับยินดีกับการกระทำของลูกอีก ซึ่งถือว่าเป็นความผิดของแม่คนเดียวจริง ๆ ที่ไม่ได้อบรมสั่งสอนสิ่งถูกสิ่งผิดให้แก่ลูก ฉะนั้นเมื่อเด็ก อดใจ ก็ย่อมพอกพูนนิสัยที่ไม่ดีไว้จนเป็นความเคยชิน และไม่รู้ถึงโทษของการกระทำเช่นนี้ ดังที่ท่านเชื่อว่า จะรอมทุกคนเริ่มต้นด้วยการลักเล็กจะรอมน้อย ต่อเมื่อนาน ๆ ไปความละอายต่อบาป ก็ค่อย ๆ หายไป ในที่สุดก็เกิดเป็นความเคยชินหมดความละอาย กลายเป็นจรมยอาชีพอย่างไม่รู้สึกอะไรเลย

จากที่กล่าวมาข้างต้น ท่านต้องการชี้ให้เห็นถึงโทษของการขาดการดูแลอบรมสั่งสอนอย่างถูกต้อง และเพื่อเป็นอุทาหรณ์สำหรับแม่ทุกคน ที่ควรให้ความเอาใจใส่ดูแลชี้แนะสิ่งที่ถูกที่ควรแก่ลูก รวมทั้งครูที่มีหน้าที่ให้การศึกษาและอบรม จะได้เห็นถึงข้อเสียและจะได้นำไปพิจารณาว่าควรจะให้การอบรมสั่งสอนอย่างไร ดังที่ท่านได้แนะนำว่า

...เมื่อเด็กประพฤติตัวเป็นคนมีอาย ก็ต้องสั่งสอนและลงโทษ ถ้าเกิดของหายขึ้น จะเป็นนักเรียนหรือในบ้านก็ตาม เราต้องร้อนใจและพยายามเอาตัวคนทูลงจรต่าให้ได้ จะได้แก้แค้นทวงที...เราอย่าเชื่อง่าย ๆ เพราะ

ทูลจรีตมีทั้งทางกายทางวาจาและทางใจ ถ้าขึ้นประโยคต้นด้วยกายทูลจรีต ถึงกับถือเอาอะไรของใครมาจ่าย ๆ ทำไมจะไม่บอกไม่ได้ว่ามีผู้ให้ ทากายทูลจรีตได้ ทำไมจะไม่ทาวจิทูลจรีตไม่ได้ เพราะฉะนั้นเราต้องพยายามรู้ว่าเด็กของเรา กำลังตกไปในแพรงไหน ถ้ากำลังตกไปในแพรงทูลจรีต เราต้องรีบจุกกลับทันที... 32

ท่านได้แนะนำว่า เมื่อเด็กประพฤติตัวที่ไม่ถูกต้อง ไม่ว่าจะในบ้าน หรือในโรงเรียนก็ตาม เราควรจะรีบสั่งสอน อบรมในการกระทำที่ไม่ดีของเด็กทันที เพื่อไม่ให้เด็กเข้าใจผิดคิดว่าเป็นสิ่งดี ซึ่งท่านแนะนำว่า ถ้าหากผู้ที่สามารถประพฤติดีทางกาย อดการขโมยของของเขามาได้ ทำไมการจะประพฤติดีทางวาจาจะทำไม่ได้ เพราะฉะนั้นท่านเห็นว่า ถ้าหากเรารู้ว่าเด็กกำลังจะหลงผิดหรือเดินไปในทางที่ทูลจรีต เราก็ควรที่จะรีบดึงเด็กกลับเข้ามาในทางที่ถูก ด้วยการอบรมสั่งสอนในสิ่งที่ไม่ถูกต้องทันทีที่เด็กกำลังประพฤติปฏิบัติอยู่

1.2.5 การแสดงปาฐกถาเชิงแนะนำ ให้เหตุผล และยกมายิต ท่านได้แสดงปาฐกถาแก่นักเรียนฝึกหัดครู โดยท่านได้กล่าวถึงในเรื่องของ มารยาทครู ที่พึงปฏิบัติ ในข้อความบางตอนว่า

...ครูจักต้องมีความรู้ ยิ่งมีมากก็ย่อมจะเป็นเครื่องส่งเสริมให้การทำงานของครูดียิ่งขึ้น...ครูเป็นกระจกเงาที่เด็กต้องมานั่งจ้องเหมือนเราส่องหน้าของเราทุกวันนี้ เงานกระจกจะต้องเป็นเยี่ยงอย่างที่ดี เป็นเงาทึงดงาม ครูจึงต้องมีอุปนิสัยดีสำหรับเด็กได้เอาอย่างไปแต่ที่ดี...ครูจะต้องทำหน้าที่ทั้งฝึกทั้งสอนเด็ก เช่น การสอนจรรยา สอนให้รู้ข้อคิดชอบชั่วดี สอนเท่านั้นยังไม่พอ จะต้องฝึกคือ คอยตรวจตราให้เด็กประพฤติตามคำสั่งจนเคยชิน... ภาสิตกล่าววว่า "เราไม่ดี อย่าโทษปี่โทษพิณพาทย์" ก็เหมือนกันกับว่า เด็กเรียนไม่ดีอย่าโทษเด็ก ควรโทษตัวครูเองว่าสอนไม่ดี...ไม่ลงโทษศิษย์โดยโทษ...การทำโทษศิษย์ก็จะ เป็นทางอันจะตัดเกลอาอุปนนิสัยศิษย์ และ

เป็นเยี่ยงอย่างอันดีแก่นักเรียนทั้งหลาย...ไม่ลาเอียงด้วยอคติ...ไม่พรั
เวลาของศิษย์... 33

ท่านได้แนะนำครูให้รู้ถึงบทบาทหน้าที่ที่ครูพึงปฏิบัติ อย่างเช่น ครูควรจะต้องชวนชวาย
หาความรู้อยู่เสมอ ซึ่งท่านได้ให้เหตุผลว่า ความรู้สำหรับครูไม่มีวันสิ้นสุด ครูจะต้องเสาะแสวง
หาความรู้ใหม่ ๆ ยี่ง ๆ ขึ้นไป เพราะเป็นเครื่องส่งเสริมให้การทำงานของครูดียิ่งขึ้น และครู
ควรที่จะทำตัวเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ศิษย์ ไม่ว่าจะ เป็นกิริยา วาจา การประพฤติปฏิบัติตัวของครู
เพราะครูเปรียบเหมือนกระจกเงาที่เด็กจะต้องมองเห็นทุกวัน ๆ นอกจากนี้ท่านยังแนะนำว่า ครู
จะต้องทำหน้าที่ทั้งฝึก คือ การทำให้เด็กเรียนทําจนเป็นความเคยชิน และสอนให้เด็กเรียนรู้ถึง
ความคิดชอบชั่วดี สิ่งใดควรประพฤติ สิ่งใดไม่ควรประพฤติ ครูจะต้องคอยตรวจตราเคร่งครัด
ต่อความประพฤติของนักเรียนอยู่เสมอ ๆ แต่ถ้าหากว่าเด็กเรียนไม่ดี ครูก็ไม่ควรที่จะโทษเด็ก
ดังที่ท่านได้ยกภาษิตมากล่าวเปรียบให้เห็นก็คือ "เราไม่ตี อย่าโทษปีศาจพิณพาทย์" ซึ่งก็หมายถึง
ตัวครูที่สอนไม่ดี แต่ไปโทษว่าศิษย์เรียนไม่ดี ซึ่งครูควรจะหันมามองดูตัวเองว่าบกพร่องการสอน
ตรงไหน และครูก็ต้องไม่ลงโทษศิษย์ด้วยอารมณ์ การทำโทษก็เป็นสิ่งดีที่จะช่วยขัดเกลานิสัย
เด็กให้ดีขึ้น และเป็นแบบอย่างให้เด็กอื่น ๆ ได้เห็นและไม่กล้ากระทำผิด ท่านยังได้แนะนำอีก
ว่า ครูควรให้ความรักแก่ศิษย์โดยไม่ลาเอียง ซึ่งท่านกล่าวว่าถ้าหาก "...เบนไปตามสภาพ
สุจริต เช่นเด็กดี เราก็รักมากกว่าเด็กไม่ดี นั้นไม่อยู่ในเกณฑ์ลาเอียงด้วยอคติ..."³⁴ ทั้งนี้ศิษย์
คนไหนทำตัวไม่ดีครูก็ยอมไม่พอใจ หรือไม่รักศิษย์คนนั้นเป็นธรรมดา อย่างไรก็ตามนี่ไม่ถือว่าเป็นความ
ลาเอียง และครูไม่ควรจะพรัเวลาของศิษย์ เช่น "...ในการถามไม่เข้าเรื่อง ในการพ่ล้าม
ไม่เข้าเรื่อง และในการคอยไม่เข้าเรื่อง..."³⁵ ซึ่งครูไม่ควรพรัเวลาในเรื่องดังกล่าว
เมื่อครูรู้และเข้าใจว่าอะไรควรหรือไม่ควร การพรัเวลาของศิษย์ก็จะไม่เกิดขึ้น

33. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มรรยาทของครู (จดตามข้อความที่จางวางเอก
เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ได้มาแสดงปาฐกถาแก่นักเรียนฝึกหัด
ครู วัดบวรนิเวศ เมื่อวันที่ 20 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2466," วิทยาคาร 24 (2466):
482-486.

34. เรื่องเดียวกัน, หน้า 486.

35. เรื่องเดียวกัน, หน้า 487.

จากที่กล่าวมาข้างต้น ในเรื่องของมารยาทครู จะเห็นว่าท่านได้แนะนำรอยให้เหตุผลต่อครู เพื่อให้ครูทุกคนจะยึดถือและปฏิบัติ เนื่องจากท่านเห็นว่า ครูและศิษย์มีความสัมพันธ์ต่อกัน ดังบทร้อยกรองที่ท่านได้กล่าวถึงว่า

...ครูศิษย์มิตรเหมาะแท้	ธรรมดา
ศิษย์มอบมรดกครู	กล่อมเกลี้ยง
ครูมอบศิลปวิชา	อาชีพ ชักหน้า
ครูศิษย์ก็จล้นเลี้ยง	โลกเจริญ... 36

ท่านเห็นว่า ครูกับศิษย์เป็นมิตรกันอย่างแท้จริง เนื่องจากครูมีหน้าที่ในการให้การศึกษากับศิษย์ เป็นแบบอย่างที่ดีต่อศิษย์ และศิษย์ก็มีหน้าที่ในการศึกษาเล่าเรียน และให้ความเชื่อฟังในการอบรมสั่งสอนของครู ซึ่งครูก็จะให้ความรู้ในวิชาหนังสือ ในวิชาอาชีพ โดยครูจะต้องมอบสิ่งเหล่านี้ให้แก่ศิษย์ และศิษย์ก็ต้องอยู่ในรอยบาทของครู ถ้าหากทุกอย่างเป็นไปด้วยดีแบบนี้แล้วละก็ ก็จะทำให้โลกเจริญ

1.3 การให้รอยบาทแก่นักเรียน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีความเห็นว่า การจะให้เด็กเป็นคนอย่างไรรั้น จะต้องอาศัยการอบรมบ่มเพาะนิสัย และสิ่งหนึ่งที่สามารถจะรำนมน้ำวจิตใจและความประพฤติของเด็กได้ั้น ก็คือ การให้รอยบาทหรือการให้การอบรมเด็กอยู่เสมอ ดังบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

ดวงแดบแปรปลุกได้	ตั้งใจ
แต่วิธีใดใด	ไปสู้
เวทีที่หันนัย	สนิทกว่า อาจารย์
แสดงตั้งโลกดูรู้	สีกาได้คจจจริง... 37

36 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มิตรามิตร" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 52.

37 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สามสอน" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 66

ทั้งนี้ ท่านเห็นว่า "ใจคนเราอาจปลุกหรือผันแปรให้เปลี่ยนไปด้วยความอบรม ท่านจึงว่า "เข้าฝูงหงส์เป็นหงส์ ลงฝูงกาเป็นกา"³⁸ ดังนั้นเราจึงควรวางวิธีแสดงรโหวาท่อนักเรียน เพื่อรื้อมน้ำวจิตใจองเต็กให้คล้อยตาม และสามารถประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ตั้งมาได้ ด้วยการทำให้คำแนะนำ ให้เหตุผล ชี้แนะในสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสม ดังที่ท่านได้แสดงรโหวาท่อนักเรียนในวาระต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1.3.1 การให้รโหวาทเชิงแนะนำ ให้เหตุผลและยกตัวอย่างเปรียบเทียบ ท่านได้ให้รโหวาทแก่นักเรียนที่รับรางวัลหมั้นเรียน ณ สามัคยาจารย์สโมสรสถาน ในเรื่อง ความหมั้นเรียน ดังความตอนหนึ่งว่า

นักเรียนที่มานั่งอยู่ ณ ที่นี้ ล้วนเป็นผู้ที่ทรงคุณความดีอย่างหนึ่ง คือความหมั้น ๆ นี้เป็นสิ่งที่ดี ๆ คนนับถือ ไม่ว่าคนชาติใดภาษาใดย่อมนิยมความหมั้นด้วยกันหมด ใครจะทำงานอะไรไม่ว่าจะเป็นพ่อค้าหรือจะทํามาหากินทางใดก็ตาม ต้องอาศัยความหมั้นจึงจะได้ผลดี ถึงนักเรียนก็เหมือนกัน จะเรียนให้สำเร็จ จนสอบไล่ได้ก็ต้องอาศัยความหมั้น ถ้าใครไม่มีความหมั้น ถึงจะมีความรู้ความสามารถมากสักเพียงไร ก็มักจะทำอะไรไม่สำเร็จ ความหมั้นจึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งจะให้ทุก ๆ คน ไม่ว่าผู้หญิงผู้ชาย มีความสุขความเจริญต่อไปข้างหน้าได้...³⁹

ท่านได้กล่าวแสดงความยินดีในความหมั้นเรียนของทุกคน พร้อมกับชี้ให้เห็นว่าทุกชาติทุกภาษาจำเป็นต้องใช้ความหมั้นเป็นที่ตั้งเหมือนกันหมดทุกคน ไม่ว่าจะทำงานเป็นพ่อค้าหรือประกอบอาชีพอะไรก็ตาม ก็ย่อมต้องอาศัยความหมั้น ซึ่งท่านได้แนะนำว่า สำหรับนักเรียนแล้วหมั้นก็เป็นสิ่งจำเป็นด้วยเช่นกัน เพราะถ้าผู้ใดไม่มีความหมั้นเป็นที่ตั้ง ก็ไม่สามารถจะเรียนหนังสือได้สำเร็จและถึงแม้ว่าคน ๆ นั้นจะมีความรู้ความสามารถแต่ถ้าไม่มีความหมั้นก็ไม่สามารถ

³⁸เรื่องเดียวกัน, (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

³⁹พระยาธรรมศักดิ์มนตรี, รโหวาทแก่นักเรียน "การแจกรางวัลหมั้นเรียน" ณ สามัคยาจารย์สโมสรสถาน วันที่ 9 มีนาคม พ.ศ.2458, "วิทยากรย์" 16 (2458): 312.

ที่จะทำสิ่งนั้นได้สำเร็จไปได้เหมือนกัน ซึ่งท่านได้ให้เหตุผลว่า การหมั่นจึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับทุกคน ไม่ว่าจะเป็นครีฑาหรือชายก็ต้อมีความหมั่น เพราะความหมั่นจะช่วยก่อให้เกิดความสุขความเจริญต่อไปในวันข้างหน้าได้

ทั้งนี้ท่านได้กล่าวยกตัวอย่างในเชิงเปรียบเทียบว่า "...คนหมั่นนั้นเรียกกันเบนคาเปรียบว่า เบนคนมีกระดูกสันหลัง คนเกียจคร้านก็ตรงกันข้าม เรียกว่าไม่มีกระดูกสันหลัง... 40 ซึ่งท่านได้กล่าวเปรียบ กับโครงสร้างในร่างกายคนเราที่จำเป็นต้องมีกระดูกสันหลัง ไว้สำหรับเป็นที่ยึดส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ถ้าเราไม่มีกระดูกสันหลังแล้ว เราก็ไม่สามารถเคลื่อนไหวร่างกายได้ ซึ่งก็เปรียบเหมือนกับคนเกียจคร้านที่ไม่ยอมทำงาน ซึ่งท่านได้อธิบายเพื่อให้เห็นความสำคัญของการหมั่นที่ทุกคนพึงมี นอกจากนั้นท่านยังได้แนะนำอีกว่า

...ความหมั่นกับความเพียรเหมือนกัน... ขอให้ท่านทั้งหลายจงตั้งหน้าพากเพียรให้ได้รับประกาศนียบัตรหมั่นเรียน... นิสัยหมั่นที่จะเข้าอยู่เป็นสันดาน จะไม่รู้จักเกียจคร้าน เพราะเคยเสียแล้ว เราเพาะนิสัยหมั่นไว้ตั้งแต่เด็ก เราคงจะได้เป็นคนหมั่นตลอดชีวิต 41

จากคำกล่าวของท่านนั้น ท่านได้แนะนำให้ทุกคนได้มีความหมั่นเพียร เพื่อเป็นการปลูกเพาะนิสัยให้เกิดเป็นสันดาน เพราะท่านเชื่อว่า เมื่อเกิดเป็นความเคยชินในนิสัยตั้งแต่เด็กแล้ว เมื่อโตขึ้นเขาก็จะเป็นคนหมั่นเพียรอย่างนี้เรื่อยไป

1.3.2 การให้ร้อวาทในเชิงแนะนำ และยกตัวอย่าง ท่านได้ให้ร้อวาทแก่นักเรียนในงานแจกประกาศนียบัตรนักเรียนประถม ณ สามีคยาจารย์สรอมสร โดยท่านได้กล่าวถึงประโยชน์ของการช่าง ดังความตอนหนึ่งว่า

40 เรื่องเดียวกัน, หน้า 313.

41 เรื่องเดียวกัน.

...เราจึงต้องขวนขวายหัดการช่างไว้ เพื่อการเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม้พ้อที่จะต้องเสียเงินจ้างเขาหรือซื้อเขา เราจะได้ทำของเราเอง และเก็บเงินไว้ไว้สำหรับรายยี่งั้น เช่น ไม้ต้องจ้างเขาติดกรอบรูประดับบ้าน เบเนตัน นี่เป็นข้อที่ชาวพระนครจะต้องเอาใจใส่ให้มาก ส่วนชานาชาวสวนผู้อยู่นอกกรุงก็ควรจะใส่ใจงานช่างเหมือนกัน เพื่อว่าเมื่อถึงเวลาว่างการนาการสวนก็จะได้ทำการช่างทำสินค้าให้เบนลาไฟพิเศษ ชานาชาวสวนผู้ทำอะไรอื่น ๆ ไม้เป็น มีเวลามากไม่รู้จะทำอะไร ก็มักหันเข้าหาการพนันซึ่งเห็นเบนการสนุก แต่ถ้าทำมาหากินเพลินอยู่แล้ว ใจก็คงไม่ละเลิงไปนทางที่จะทำให้ตัวเสียหายย่อยยับ... 42

ท่านได้กล่าวแนะนำให้ทุกคนรู้จักหัดงานช่าง เพื่อประโยชน์ต่อไปในวันข้างหน้าเมื่อมีความจำเป็นต้องทำงานเล็ก ๆ น้อย ๆ โดยท่านได้กล่าวยกตัวอย่างว่า สำหรับผู้ที่อยู่ในพระนครหรือในเมือง จะได้ใช้ความรู้ในงานช่างเพื่อทำสิ่งต่าง ๆ เล็ก ๆ น้อย ๆ ได้ เช่น งานติดกรอบรูประดับบ้าน ซึ่งเป็นงานที่เราสามารถทำเองได้ เป็นการประหยัดเงินในการจ้างคนอื่นมาทำ และนอกจากนั้นท่านยังได้แนะนำสำหรับผู้ที่ยอยู่นอกพระนคร คือ ชานาชาวสวน จะได้ใช้งานช่างในการสร้างรายได้พิเศษหลังจากเสร็จสิ้นการทํานาทำสวนแล้ว

จะเห็นว่า จากคำกล่าวข้างต้นของท่านนั้น เป็นการปลูกฝังให้ทุกคนได้รู้จักการขวนขวายหาความรู้ในทางการช่างเพื่อประโยชน์สำหรับตนเอง และยังเป็นการปลูกฝังการประหยัดในการใช้จ่าย และการขยันทำงานเพื่อให้มีรายได้พิเศษเพิ่มมากขึ้นด้วย

1.3.3 การแสดงโรวาทเชิงให้ข้อคิด ให้เหตุผล และแนะนำ ท่านได้ให้โรวาทแก่นักเรียน ในงานแจกรางวัลหมั่นเรียน โดยท่านได้กล่าวในเรื่องของการแสวงหาความรู้ ดังความตอนหนึ่งว่า

42พระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำพูดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในงานแจกประกาศนียบัตรนักเรียนประถม ณ สามัคยาจารย์สโมสร เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ.2459," วิทยาคาร 16 (2459): 769-770.

...คนทุกคนไม่เลือกว่าเกิดในตระกูลใด ไม่ว่ามีสติปัญญาเพียงไร ไม่ว่าหญิงหรือชาย ไม่ว่าชาติใดภาษาใด ย่อมปรารถนาตรงกันทั้งหมด คือปรารถนาให้เป็นคนดีที่สุดที่จะทำได้ในฐานะของตน ฯ... 43

ท่านได้สอนทุกคนให้เข้าใจว่า มนุษย์ทุกคนไม่ว่าชาติใด ภาษาใด เกิดมาแล้วจะต้องปฏิบัติตัวให้เป็นคนดี ซึ่งท่านได้กล่าวเน้นว่า ดีนั้นต้องดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ ดีตามฐานะซึ่งก็หมายถึง ตามสภาพของแต่ละคน คือ ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะใดก็ต้องปฏิบัติตนเป็นคนดีที่สุด และท่านยังกล่าวอีกว่า "คนเราต่างกับสัตว์เดียรฉาน เพราะมีความรู้และคิดเหตุผลได้... 44 ซึ่งท่านได้ให้เหตุผลว่า คนเราต่างกับสัตว์ ดังนั้นการที่คนจะดีได้ก็จำเป็นต้องอาศัยความรู้ และความคิดหาเหตุผล นอกจากนั้นท่านยังแนะนำว่า การที่คนจะมีความรู้ความคิดหาเหตุผลที่ดีได้ ก็จำเป็นต้องอาศัย การแสวงหาความรู้โดยใช้อุบาย 4 อย่าง คือ

การแสวงหาวิชาความรู้โดยอุบาย 4 อย่าง คือ 1 ฟัง 2 คิด 3 ถาม 4 จด... เป็นเครื่องมือพิเศษสำหรับนักเรียนทั้งหลาย เพื่อหาตนให้เป็นผู้รอบรู้ที่เรียกว่า "พหูสูตร" ... ครอบงำท่านได้ผูกเป็นคำสำหรับให้จำง่ายไว้ว่า สุ. จิ. ปุ. ลิ. หรือสุด แปลว่า ฟัง จิ เป็นคำย่อจาก จินต แปลว่า คิด ปุ จาก ปุจฉา แปลว่า ถาม ลิ จาก ลิข แปลว่า จดหรือเขียน... 45

จากคำกล่าวข้างต้น ท่านได้กล่าวแนะนำให้นักเรียน ได้ใช้การฟัง คิด ถาม เขียน เป็นเครื่องมือในการแสวงหาความรู้ ซึ่งการจะเป็นผู้รอบรู้ หรือเป็นพหูสูตรได้ ก็โดยอาศัยสิ่ง

43 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "รื้อวาทของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในการแจกรางวัลหมั้นเรียน เมื่อวันที่ 5 มีนาคม พระพุทธศักราช 2460 ณ สามัคยาจารย์สโมสรสถาน," วิทยาจารย์ 18 (2461): 678.

44 เรื่องเดียวกัน.

45 เรื่องเดียวกัน, หน้า 680.

เหล่านี้ คือ สุ.จิ.ป.ล. ซึ่งท่านได้กล่าวเตือนทุกคนว่า "สุ.จิ.ป.ล. วิมุต์ รัต ถศ บัณฑิตรัต ภาเว ความว่าผู้ที่ละเลยเสียแล้วจาก สุ.จิ.ป.ล. นั้น จะพึงเบนบังคิตอย่างไรได้..."⁴⁶ ทั้งนี้ ท่านได้ย้ำให้ทุกคนที่พึงจะเป็นบัณฑิตได้ ก็จะต้องใช้การฟัง คิด ถาม และเขียน เป็นองค์ประกอบ ของการแสวงหาความรู้

1.3.4 การให้รโหวาทเชิงให้ข้อคิด และแนะนำ ท่านกล่าวว่าให้รโหวาทต่อ นักเรียนในการแจกประกาศนียบัตรประโยคประถมพาณิชย์ โดยท่านได้กล่าวถึงความจำเป็นและ ประโยชน์ของการเรียนวิชาพาณิชย์ ดังความตอนหนึ่งว่า

...ทุกวันนี้คนไทยยังหันเข้าหาราชการเสียทั้งนั้น, ที่ไม่ได้ตามปรารถนาก็มี มากขึ้นทุกที เพราะคนมากกว่างาน...นักเรียนที่ได้เรียนวิชาพาณิชย์มาบ้าง ถึงจะเข้าหาราชการ ก็อาจเลือกหางานที่เกี่ยวกับวิชาที่ตนได้เรียนมา เช่นงานสุลกักร และงานกรมพาณิชย์ เป็นต้น ต่อไปเมื่อผู้มีความรู้ความ ชำนาญทางนี้มีมากขึ้น คนไทยก็อาจตั้งตัวเป็นพ่อค้าได้มากขึ้น, การค้าขาย ในเมืองเราก็อาจตกมาอยู่ในมือของเราได้ดังที่ควรจะเป็นเช่นนั้นโดยแท้⁴⁷

ท่านได้กล่าวถึงความจำเป็นในการเรียนวิชาพาณิชย์นั้น ก็เป็นเพราะคนไทยส่วนใหญ มีค่านิยมในการเข้ารับราชการกันมาก จึงทำให้ขาดความสนใจในกิจการค้า เป็นผลทำให้คนล้น งาน เพราะทุกคนมีความต้องการจะรับราชการอย่างเดียว ดังนั้นท่านจึงแนะนำว่า การเรียน วิชาพาณิชย์ จะช่วยทำให้คนไทยที่จบการพาณิชย์ออกมา สามารถที่จะเลือกอาชีพในวิชาที่ตนได้ เรียนมา เพราะตนได้รับความรู้ในทางพาณิชย์มา ก็จะช่วยทำให้ได้ใช้ความรู้นั้น มาปฏิบัติก็จะ ก่อให้เกิดความรู้ความชำนาญมากยิ่งขึ้น และท่านเห็นว่าเมื่อมีความรู้ความชำนาญในการพาณิชย์ แล้ว ก็จะสามารถตั้งตัวเป็นพ่อค้าได้ ซึ่งก็จะช่วยให้กิจการค้าไม่ตกไปอยู่ในมือของต่างชาติได้

⁴⁶เรื่องเดียวกัน.

⁴⁷เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "รโหวาทของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในการแจก ประกาศนียบัตรประโยคประถมพาณิชย์ วันพฤหัสบดีที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ.2461 ณ สำนักราจารย์ สรรพสถาน," วิทยาจารย์ 18 (2461): 1141.

จะเห็นว่า ท่านต้องการให้ทุกคน ได้พยายามศึกษาเล่าเรียนในทางพาณิชย์ให้มากขึ้น และพยายามหาความรู้ความชำนาญในทางพาณิชย์ เพื่อจะเป็นประโยชน์ทั้งต่อตนเอง และต่อ ประเทศชาติ

1.3.5 การให้รื้อวาทเชิงให้ข้อคิด แนะนำ และยกตัวอย่างเหตุการณ์ เปรียบเทียบ ท่านได้ให้รื้อวาทแก่นักเรียนประโยคมัธยมบริบูรณ์ ซึ่งท่านได้ให้ข้อคิดเป็นการเตือนสตินักเรียน โดยได้ยกตัวอย่างเหตุการณ์เพื่อเปรียบเทียบให้นักเรียนได้เข้าใจ เกี่ยวกับมารยาทที่ไม่เหมาะสม ดังความบางตอนว่า

...เมื่อในไม่ช้านี้เองมีผู้ส่งข่าวไปลงหนังสือพิมพ์ ถามว่าทำไมการสอบไล่ ประโยคมัธยมจึงช้าอยู่ลงชื่อว่าพวกนักเรียนมัธยม 8 จะจริงตามชื่อที่เซ็น หรือคนอื่นแกล้งเซ็นนั้นก็ทราบไม่ได้...ต่างว่าเรามีเพื่อนบ้านอยู่ใกล้บ้าน มีเหตุสงสัยเกิดขึ้นเกี่ยวกับเขาเราไม่ถามเขา เราไปเล่าไปร้องตะโกนเบิ่ง ๗ งานที่อื่น ทำเหมือนว่าเรากับเขาไม่มีเกี่ยวข้องกันเช่นนี้...ส่วนเพื่อนบ้าน นั้นเองเขาก็ต้องรู้สึกว่าเขาตัดเขา เราไม่ยอมเกี่ยวข้องกับเขา ความเกี่ยวข้องเอื้อเพื่อแผ่ต่อเพื่อนบ้านเป็นธรรมะสำคัญอย่างหนึ่ง การที่เราตัดเสียประหนึ่งว่าไม่เกี่ยวข้อง ทำให้เพื่อนบ้านหมางและรู้สึกนิสัยเรา ฉันทัด การที่กระทำอย่างนี้ลงหนังสือพิมพ์ ถ้าสมมุติว่าเป็นของนักเรียนจริง ก็ฉันทัด เราเป็นนักเรียนยอมเกี่ยวข้องกับครู...การที่เราอยากรู้ว่าทำไม การสอบไล่จึงช้า เราน่าจะถามครู หรือถามกรมศึกษาธิการ...⁴⁸

จากคำกล่าวข้างต้น ท่านได้นำเหตุการณ์ดังกล่าวเปรียบเทียบเพื่อให้นักเรียนได้มองเห็นและเข้าใจชัดว่า การที่มีบุคคลที่ลงชื่อนักเรียนมัธยม 8 ได้นำความสงสัยไปลงหนังสือพิมพ์ เพื่อถามเกี่ยวกับการสอบไล่ประโยคมัธยมว่าทำไมจึงช้าอยู่นั้น ในเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ท่านไม่เห็น

⁴⁸เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "รื้อวาทของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในการประชุม นักเรียนสอบไล่ได้ประโยคมัธยมบริบูรณ์ พ.ศ.2461 ที่กรมศึกษาธิการ เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ.2462," จินนสยามวารศัพท์ 55 (วันศุกร์ที่ 6 มิถุนายน พ.ศ.2462): 2.

ด้วยการกระทำแบบนี้ ซึ่งเป็นการกระทำที่เสียมารยาทอย่างมาก ดังที่ท่านได้ยกตัวอย่างเปรียบเทียบกับให้เห็นในเรื่องของเพื่อนบ้านที่รู้จักกันกับเรา และเรามีความสงสัยในสิ่งที่เกี่ยวกับเขา แต่เราไม่ถามเขาเรากลับไปถามผู้อื่น ทั้ง ๆ ที่เรารู้จักกันกับเพื่อนบ้านคนนี้ ซึ่งท่านเห็นว่า ธรรมชาติของความเกี่ยวข้องนั้น เราต้องให้ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อเพื่อนบ้าน ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ควรกระทำ แต่ขณะเดียวกันเราก็ทำให้เกิดความเข้าใจผิด เกิดความบาดหมางใจกันระหว่างเพื่อนบ้านกับเราด้วยเหตุดังกล่าว ซึ่งแสดงถึงนิสัยที่ไม่ดีไม่เหมาะสม เป็นมารยาทที่ไม่สมควรจะทำ ซึ่งก็เปรียบเหมือนเหตุการณ์ในเรื่องของนักเรียนที่มีความสงสัย ซึ่งท่านได้แนะนำว่า ถ้าเรามีความสงสัยในเรื่องการสอบไล่เราน่าที่จะถามครู หรือถามกรมศึกษาธิการที่ใกล้ชิดและเกี่ยวข้อง与我们มากกว่า

จากเหตุการณ์ข้างต้น ท่านพยายามจะชี้ให้เห็นถึงการกระทำที่ไม่เหมาะสม และเป็นมารยาทที่ไม่ดี ซึ่งท่านยกเหตุการณ์นี้ขึ้นมา ก็เพื่อจะเตือนทุกคนให้ระมัดระวังในการกระทำในเรื่องอื่น ๆ ด้วย

1.3.6 การให้โอวาทเชิงแนะนำ โดยยกหลักคำสอนของพุทธศาสนา

ท่านได้ให้โอวาทแก่นักเรียนที่สอบไล่ได้ประโยคมัธยมบริบูรณ์ โดยท่านได้ยกหลักแห่งพระพุทธศาสนาขึ้นมาเพื่อแนะนำว่า

จริตของคนท่านแบ่งเป็นส่วนใหญ่ 4 ประเภท คือ ราคะจริต, โภคะจริต, โภสະจริต, รัมพะจริต...ความจริงคนเราทุกผู้ทุกนามย่อมมีจริตทั้ง 4 นี้หนักไปข้างใดข้างหนึ่งบ้างไม่มากก็น้อย ถ้ามีเพียงปกติ คือไม่มากเกินไปก็ไม่นับว่ามีจริตนั้น ๆ อันเป็นส่วนชั่ว อาจดำรงตนอยู่ได้ และกระเถิบขึ้นจากพลเมืองชั้น 1 ไปอีกชั้น 1 ได้ แม้ผู้ใดหนักไปในจริตหนึ่งจริตใดเกินไปหรือหลายอย่างรวมกันแล้วไซ้ ผู้นั้นก็ย่อมดำรงตนอยู่ไม่ได้เป็นที่ยังแท้ เพราะจริตเหล่านั้นเป็นมูลที่จะทำให้เกิดความผิด ความเสียหายอย่างเลวทรามขึ้นแก่บุคคลผู้นั้นได้เสมอ อย่างน้อยก็ทำให้เป็นที่รังเกียจในงาน

หรือผู้ที่เกี่ยวข้องทั่วไป ดังนั้นนักเรียนจึงมีสติสัมปชัญญะรอบคอบไตร่ตรอง

ให้ดี พิจารณาและตรวจตัวเอง... 49

ท่านได้นำหลักคำสอนแห่งพระพุทธศาสนา มากล่าวแก่นักเรียนเพื่อให้นักเรียนได้รู้ถึง จริตของเรามีอยู่ 4 อย่าง คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง และความผิด ซึ่งท่านได้ กล่าวยธิบายให้นักเรียนฟังถึงโทษของจริตทั้ง 4 ถ้าหากมีมากเกินไปก็จะทำให้ตนเดือดร้อน เพราะจริตเหล่านี้เป็นบ่อเกิดของความผิดต่าง ๆ ตามมา ซึ่งส่งผลต่อความเสียหายทั้งทรัพย์สิน เงินทอง หน้าที่การงาน แต่ถ้ามีไม่มากเกินไปก็ไม่ถือว่าชั่ว ดังนั้นท่านจึงแนะนำให้ทุกคนได้ใช้ สติในการตรึกตรองอย่างรอบคอบ พิจารณาไตร่ตรองให้ดีว่าตัวเรามีจริตใดมากเกินไป ก็ควรที่จะปรับปรุงแก้ไข เพื่อจะได้ไม่เกิดความเดือดร้อนกับตนเองและผู้อื่น

1.3.7 การให้รื้อวาทเชิงแนะนำ ให้เหตุผล และยกตัวอย่าง ท่านได้ ให้รื้อวาทแก่นักเรียนและพลเมือง ที่ได้รับรางวัลการแสดงศิลปหัตถกรรม โดยท่านได้กล่าวในเรื่องความจำเป็นของการฝึกหัดการฝีมือ ดังความตอนหนึ่งว่า

...การศิลปหัตถกรรม กสิกรรม ในชั้นนี้ที่เด็กยังมีอายุน้อยอยู่ ควรจะ เบนแต่เพียงอบรมให้เบนนิสัยเท่านั้น ไม่ควรมุ่งหมายให้เบนทางอาชีพทีเดียว เพราะเวลานักเรียนในชั้นนี้อายุยังน้อยยังไม่ทราบว่ เมื่อโตขึ้นจะไปทำอะไร แน่ ซ่อนี้ก็เป็นความจริง, เราจะปฏิเสธเสียไม่ได้ ข้าพเจ้ายังจำได้เมื่อ ข้าพเจ้าอยู่โรงเรียนครูในประเทศอังกฤษ ได้เคยฝึกหัดการฝีมือเป็นทานอง ทาเล่น...ฝึกหัดทำให้เบนไว้สำหรับว่าเมื่อออกไปเป็นครูจะได้ฝึกสอนเด็ก... 50

49 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "รื้อวาทของเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ กล่าวในที่ ประชุมแจกประกาศนียบัตรแก่นักเรียนที่สอบไล่ได้ประโยคมัธยมบริบูรณ์ พ.ศ.2466 ณ กระทรวง ศึกษาธิการ เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ 22 มกราคม พ.ศ.2467," วิทยาคารย 25 (2467-2468): 384-385.

50 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "บรรยายของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ การแจก รางวัลการแสดงศิลปหัตถกรรมของนักเรียนและพาณิชยการของพลเมือง พ.ศ.2460," วิทยาคารย 18 (2460-2461): 1236.

ท่านได้กล่าวในเรื่องของการศิลปหัตถกรรมที่เด็กอายุน้อย ควรได้รับการอบรมให้เป็นนิสัย เพราะเหตุว่าเป็นการปลูกฝังการงานให้เด็กเป็นนิสัยขึ้นในตัวเด็ก เพื่อเป็นความรู้ติดตัว ถ้าออกไปเป็นครูจะได้ใช้ฝึกสอนเด็กได้ ซึ่งท่านได้ยกตัวอย่างท่านเมื่อตอนที่ท่านอยู่โรงเรียนครู ท่านก็ได้รับการฝึกหัตถกรรมฝีมือเหมือนกันเพื่อเป็นความรู้ระดับตัว ถึงอย่างไรก็ตามท่านได้กล่าวให้เหตุผลว่า

...แต่การศึกษาเดี๋ยวนี้ได้เปลี่ยนรูปไปจากเป็นการสำหรับหมู่คณะ กลายเป็นการสำหรับชาติ, ให้ได้เรียนทั่วทั้งคนจน คนมั่งมี เมื่อเช่นนี้การฝึกหัตถกรรม ฝีมือ ซึ่งทำเป็นของเล่นอย่างแต่ก่อนสำหรับแค่โรงเรียนมั่งมี เดี่ยวนี้จึงต้องดัดแปลงแก้ไขสำหรับให้เป็นที่สนทนาคำใช้ได้ขายได้จริง... เพื่อว่าโรงเรียนที่จน ๆ ก็จะได้ทัดกันได้ และนักเรียนที่ไม่มีกำลังจะเรียนวิชาให้สูงต่อไป จะต้องรีบออกทำการเลี้ยงชีพแต่อายุยังน้อย จะได้ ๆ ความรู้ในทางอาชีพตามควรแก่อัธภาพของตน... 51

ท่านเห็นว่า การศึกษาเดี๋ยวนี้ได้เปลี่ยนเป็นการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์ ไม่ว่าคนมั่งมีคนจน จะต้องได้รับการศึกษาทั่วหน้าทุกคน ดังนั้นท่านจึงแนะนำว่างานฝีมือจะทำเล่นเป็นความรู้ระดับตัวเท่านั้นไม่ได้แล้ว เราจะต้องดัดแปลงแก้ไขงานฝีมือนี้ให้เป็นสินค้าที่ทำได้และขายได้ด้วย เพื่อว่านักเรียนจะได้มีรายได้ และจะได้นำไปเป็นอาชีพเลี้ยงชีวิตต่อไปตามแต่อัธภาพของแต่ละคน

จะเห็นว่า ท่านต้องการชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของงานอาชีพในทางหัตถกรรม และต้องการให้หันมาสนใจงานดังกล่าว เพื่อจะได้สร้างรายได้ให้กับตนเองด้วย

1.4 คำกล่าวตอบการเปิดโรงเรียน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเห็นประโยชน์ของโรงเรียนว่า โรงเรียนเป็นสถาบันหนึ่งที่ต่อจากสถาบันครอบครัว ที่จะให้การศึกษา และอบรมคนให้เป็นคนดี ดังที่ท่านกล่าวว่า "ถัดบ้านขึ้นมา ที่หัดเต็กให้รู้จักเชื่อฟังก็คือโรงเรียน ท่าน

ทั้งหลายที่ได้เป็นผู้ทำประโยชน์แก่บ้านเมืองเรานั้น ย่อมจะได้เป็นผู้พบพิภพมาจากโรงเรียน⁵² ดังนั้น ท่านจึงให้ความสำคัญต่อโรงเรียนที่จะเป็นสถานที่ ที่ให้การอบรมบ่มเพาะนิสัยของเด็กให้เป็นพลเมืองดีที่จะสามารถทำประโยชน์ให้เกิดแก่ประเทศชาติได้ ดังจะนำคำกล่าวที่สอดแทรกจริยธรรมตามวิธีการของท่านดังต่อไปนี้

1.4.1 การกล่าวตอบเชิงแนะนำ และยกตัวอย่างเปรียบเทียบ โดยยกหลักคำสอนของพุทธศาสนา ท่านได้กล่าวแก่ผู้ปกครองและนักเรียน ในการเปิดโรงเรียนประจำมณฑลนครสวรรค์ ได้ทราบถึงบทบาทของโรงเรียน ดังความตอนหนึ่งว่า

...โรงเรียนของเราเป็นที่ให้วิชาความรู้และฝึกหัดคุณนุตร์กุลธิดา อบรมให้
 ไร้ขึ้นเป็นคนดี เป็นพลเมืองดี มีประโยชน์แก่บ้านเมือง ไม่เสียที่ที่ให้เกิดมา
 เป็นคนไทย เพราะฉะนั้นท่านพึงเห็นได้ว่า โรงเรียนก็ไม่ต่างอะไรกับศาลา
 โรงธรรม ผิดกันแต่ศาลาโรงธรรมเป็นที่แสดงธรรมคำสั่งสอนสำหรับผู้ใหญ่
 แต่โรงเรียนเป็นที่แสดงธรรมคำสั่งสอนสำหรับเด็ก โรงเรียนถ้ายังเปน
 โรงเรียนอยู่ตราบใด ย่อมเป็นที่ให้ความรู้ และอบรมธรรมจริยาแห่งเด็ก
 ทั้งหลายไม่มีที่สิ้นสุด... 53

ท่านได้พยายามกล่าวแนะนำเพื่อรับมำวจิตใจทุกคนให้เห็นความสำคัญ และประโยชน์
 ของโรงเรียนที่จะให้การศึกษา และช่วยอบรมลูกหลานให้เป็นคนดี และเติบโตขึ้นเป็นพลเมือง
 ดีที่จะทำประโยชน์ให้เกิดแก่บ้านเมืองได้ ซึ่งท่านได้กล่าวเปรียบเทียบโดยยกตัวอย่างของศาลา
 โรงธรรม กับโรงเรียนนั้นว่าจริง ๆ แล้วเหมือนกัน คือ เป็นสถานที่ที่ให้การอบรมสั่งสอนคนทุก
 คนให้เป็นคนดีมีจริยธรรม เพียงแต่ว่าศาลาโรงธรรมใช้สำหรับอบรมผู้ใหญ่ เป็นที่แสดงธรรมคำ

⁵²พระไพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6,
 หน้า 13.

⁵³เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำตอบของมหาอำมาตย์โทพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
 เสนาบดีกระทรวงธรรมการ : การเปิดโรงเรียนประจำมณฑลนครสวรรค์," วิทยากร 16
 (2459): 849.

สั่งสอนแก่ผู้ใหญ่ว่ารู้ถึงการปฏิบัติปฏิบัติชอบ ซึ่งก็เหมือนกับโรงเรียนที่จะให้การบ่มเพาะนิสัยให้
 เด็กรู้จักประพฤติตามธรรมจริยา

จากที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ท่านต้องการชักจูงให้ผู้ปกครองเห็นความสำคัญและประโยชน์
 ของการศึกษาและอบรมที่เด็กจะได้จากโรงเรียน เพื่อจะได้สนับสนุนอุดหนุนมาเข้ารับการศึกษา เพื่อ
 จะได้เติบโตเป็นพลเมืองดีของประเทศชาติ สามารถที่จะทำประโยชน์ให้เกิดแก่ประเทศชาติ
 ซึ่งท่านถือเป็นเป้าหมายสำคัญสำหรับคนไทยทุกคน เมื่อเกิดมาบนผืนแผ่นดินไทยแล้ว ก็ควรที่จะทำ
 ประโยชน์ให้เกิดแก่ชาติบ้านเมืองของตน นอกจากนั้นท่านยังได้กล่าวตักเตือน และให้คำแนะนำ
 ต่อนักเรียน ดังความตอนหนึ่งว่า

สำหรับนักเรียน ข้าพเจ้าขอตักเตือนให้ตั้งใจเล่าเรียน เชื่อฟังคำสั่งสอน
 ของครู ให้เจริญทั้งคุณและธรรมจริยา เพื่อจะได้เข้ารับหน้าที่อันควรแก่ตน
 เมื่อเติบโตไปข้างหน้า พระพุทธเจ้าท่านได้สั่งสอนไว้ว่า มนุษย์เกิดมาแล้ว
 คงเบบประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์ไม่มากนักน้อย ดุจเม็ดฝนซึ่งตกลงในนา คงจะ
 เบบประโยชน์แก่ท่านไม่มากนักน้อย ฉะนั้นขอให้นักเรียนตั้งใจจากพระพุทธวจนะ
 นี้ไว้ให้มั่นอย่า จะได้เบบการฝึกฝนใจของตนให้กว้างขวางหมายทำประโยชน์
 ให้แก่ชาติบ้านเมืองไปตั้งแต่เล็ก เมื่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นแล้ว จะได้มีน้ำใจเบบ
 เสือป่าเบบพลเมืองดี... 54

ท่านได้กล่าวแนะนำต่อนักเรียนว่า ควรตั้งใจเล่าเรียน และเชื่อฟังคำสั่งสอนของครู
 เพื่อจะได้มีความรู้มีวิชา ที่จะนำไปประกอบอาชีพตามหน้าที่ที่แต่ละคนพึงรับผิดชอบต่อไปในอนาคต
 รวมทั้งให้เป็นผู้รู้จักคิดและชอบ ปฏิบัติตนอยู่ในธรรมจริยา คือ การประพฤติดี ประพฤติตามธรรม
 ตามแนวคิดของท่าน ทั้งนี้ท่านได้นำเอาพระพุทธวจนะมากล่าวให้ทุกคนได้ยึดถือปฏิบัติว่า สำหรับ
 ผู้ที่เกิดมาแล้วควรทำประโยชน์ให้เกิดแก่เพื่อนมนุษย์ไม่มากนักน้อย เปรียบเหมือนฝนที่ตกลงมาบน
 ที่นาที่จะให้ความชุ่มชื้นแก่ข้าวไม่มากนักน้อย ซึ่งท่านได้กล่าวในเชิงเปรียบเทียบ เพื่อให้ นักเรียน
 ทุกคนได้เข้าใจว่า คนเราทุกคนเมื่อเกิดมาก็ควรที่จะทำประโยชน์แก่สังคม แก่ประเทศชาติ ซึ่ง
 ถ้าหากเราทุกคนได้หมั่นฝึกฝนจิตใจตนเองให้มีความคิดที่ไกลจากตัว คือ ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วน

ตน แต่คิดจะทำประโยชน์เพื่อบ้านเมืองตั้งแต่เล็กแล้ว เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ขึ้น ความรู้สึกนึกคิด เหล่านี้ก็ย่อมจะติดตามตัวไป และจะก่อให้เกิดความรู้สึกที่หวังจะทำประโยชน์เพื่อส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว และกระทำตนตั้งอยู่ในความประพฤติชอบ อยู่ในกรอบของกฎหมายและขนบธรรมเนียมประเพณี คือ การรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์

1.4.2 การกล่าวตอบเชิงให้ข้อคิด ให้เหตุผล แนะนำ และยกตัวอย่าง
ท่านได้กล่าวตอบในการเปิดโรงเรียนสตรีประจำมณฑลจันทบุรี "ศรียานุสรณ์" โดยได้กล่าวให้ข้อคิดแก่ผู้ปกครองนักเรียนว่า

...ท่านผู้เป็นผู้อุปการะนักเรียนจะต้องการให้บุตรหลานเติบโตเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเป็นคนดี การฝึกหัดที่บ้าน เช่น ให้ช่วยทำไร่ไถนา ใช้การงานในเคหสถาน เลี้ยงน้อง และอื่น ๆ ช่วยกำลังพ่อแม่ เหล่านี้ก็เป็นการศึกษาส่วนหนึ่งเหมือนกัน... การศึกษาเพียงเท่านี้ ถ้าพอแล้ว เราจะต้องส่งเด็กไปเข้าโรงเรียนให้เสียเวลาและขาดการงานทางบ้านทำมา... 55

ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดแก่ผู้ปกครองนักเรียน ในเรื่องของการศึกษาว่า ความต้องการที่จะให้บุตรหลานเติบโตขึ้นเป็นคนดีได้นั้น ไม่ว่าเฉพาะที่ช่วยพ่อแม่ทำการงานที่บ้าน ช่วยทำไร่ไถนา และอื่น ๆ ก็พอแล้วซึ่งไม่ว่าแต่ นั้น ถึงแม้ว่าสิ่งที่กล่าวมาจะเรียกได้ว่าเป็นการศึกษาแต่ก็เป็นการศึกษาที่ยังไม่สมบูรณ์ ไม่เช่นนั้นแล้วทำไมจะต้องส่งลูกหลานไปเล่าเรียนให้เสียเวลาไปเปล่า ทั้งนี้ท่านได้กล่าวให้เหตุผลว่า

...โลกของเราเดี๋ยวนี้ไม่ได้เป็นเพียงโลกจันทบุรี หรือโลกสยามเหมือนแต่ก่อนเสียแล้ว...แต่เดี๋ยวนี้ขอให้แลดูรอบตัว ท่านจะเห็นได้ว่ากาลาดเคลื่อนไปด้วยของต่างประเทศ ของเหล่านี้ชี้ว่าเขาจะมาให้เราเปล่า ๆ

55. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำตอบของจางวางเอก เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ในการเปิดโรงเรียนสตรีประจำมณฑลจันทบุรี 'ศรียานุสรณ์'," วิทยาคาร 21 (2463): 621.

ก็หาไม่ เราต้องส่งข้าว ส่งพรักไทย และอื่น ๆ ไปแลกเปลี่ยนกับเขา...
 ในสมัยนี้ทุกคนต้องรู้หนังสือและใช้หนังสือ... ผู้รู้หนังสือย่อมมีหนังสือเป็น
 เพื่อน มีหนังสือเป็นครู และมีหนังสือเป็นเครื่องมือในกิจการทั้งปวง เหตุ
 ฉะนั้น จึงได้คำตอบปัญหาข้างต้นว่า จำเป็นต้องส่งเด็กไปเข้าโรงเรียน... 56

ท่านได้กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษา ulyให้เหตุผลว่า เป็นเพราะโลกปัจจุบันได้
 เจริญก้าวหน้า มีการติดต่อค้าขายกันระหว่างประเทศ มีสินค้าของต่างประเทศเข้ามาในประเทศไทย
 ไทย และเราก็ส่งสินค้าของเราออกไปยังต่างประเทศ ซึ่งเหตุผลดังกล่าวจึงทำให้เราต้องหุ
 ตาสว่าง เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงของสังคม ดังที่ท่านแนะนำว่า เราจำเป็นต้องรู้หนังสือ
 เพราะหนังสือจะให้ประโยชน์แก่เรามากมาย เป็นทั้งเพื่อน ทั้งครู ทั้งเครื่องมือในการทากิจการ
 ต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจมากยิ่งขึ้น ดังนั้น เราจึงจำเป็นต้องศึกษาเล่าเรียนเพื่อ
 จะได้นักความรู้ที่ได้ไปประกอบอาชีพหาเลี้ยงชีพต่อไป

1.4.3 การกล่าวตอบเชิงแนะนำ ให้เหตุผล ulyใช้หลักคำสอนของพุทธ-
ศาสนา ในการเปิดโรงเรียนประชาบาลเยี่ยมเกษสุวรรณ ท่านได้กล่าวแสดงความยินดีต่อผู้ที่
 เห็นประโยชน์ของการศึกษา และมีจิตศรัทธาในการสร้างโรงเรียนแห่งนี้ขึ้นมา ซึ่งท่านได้กล่าว
 ในเชิงแนะนำในความตอนหนึ่งว่า

...ใครเล่าจักไม่สรรเสริญ เพราะเป็นการดำเนินตามพระพุทธโอวาทที่ว่า
 "หากพึงเห็นสุขไพบุลย์ เพราะสละสุขพอบระมาณไซริ บัณฑิตผู้เห็นสุขไพบุลย์
 ก็พึงสละสุขพอบระมาณเสีย" อนึ่ง ธรรมทานคือ การให้ทานธรรมย่อมชนะ
 การให้ทานสิ่งของอื่น ๆ ทั้งสิ้น เพราะน้าให้คนมีความรู้จักบาบบุญคุณโทษ
 โรงเรียนก็เป็นที่ยังสอนเด็ก ๆ ลูกหลานของเราให้เป็นคนดีทราบคุณและ
 โทษ เท่ากับศาลาให้ทานธรรม เมื่อสถานที่เช่นนี้ เป็นที่มีผู้มาอาศัยเล่า

เรียนให้ตั้งขึ้นเป็นพลเมืองดี ผู้สร้างก็ชื่อว่าให้ธรรมทานเป็นกุศลมี
อานิสงส์มาก... 57

ท่านได้กล่าวสรรเสริญผู้สร้างโรงเรียน ซึ่งเป็นสถาบันให้การศึกษาอบรมแก่บุตรธิดา
ซึ่งท่านได้เน้นหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา มากกล่าวเพื่อให้ทุกคนได้เข้าใจว่าผู้ที่ให้การ
เสียสละทรัพย์แต่พอประมาณ เพื่อช่วยสร้างบัณฑิตหรือผู้ที่มีความรอบรู้ให้เกิดขึ้นได้นั้น ถือว่าผู้นั้น
จะได้รับความสุขอย่างสมบูรณ์จากการเสียสละในครั้งนี้ ซึ่งท่านยังได้กล่าวแนะนำทุกคนอีกว่า
การสร้างโรงเรียนนี้ ถือเป็นกาไรที่ก่อด้วยคุณประโยชน์ยิ่งกว่ากาไรสิ่งของอื่น ๆ อีก ด้วย
เหตุผลที่ว่า เป็นการช่วยให้คนทุกคน ได้รู้จักถึงบาปบุญคุณโทษด้วยการได้รับการอบรมสั่งสอนจาก
โรงเรียน ซึ่งจะช่วยกล่อมเกลาคิดนิสัยเด็กให้เป็นพลเมืองดีของชาติได้ ทั้งนี้ ท่านถือว่าผู้ที่
บริจาคเงินสร้างโรงเรียนนั้น คือผู้ที่ประสบแต่สิ่งดีจากผลแห่งกุศลนี้

จะเห็นว่าจากคำกล่าวข้างต้นนี้ ท่านเห็นว่าการทำประโยชน์ด้วยการสละทรัพย์สร้าง
โรงเรียนนี้ ถือเป็นการสร้างประโยชน์อันยิ่งใหญ่ ที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ในหลายด้าน คือ
นอกจากผู้ที่สร้างโรงเรียนนี้ขึ้นมาจะได้รับความสุขจากผลแห่งการกระทำนี้แล้ว ยังจะช่วยทำให้
เด็ก ๆ ได้รับการศึกษา ได้รับการอบรมสั่งสอน ซึ่งหมายถึงเป็นการสร้างคนเพื่อจะได้คนที่
เป็นคนดีและเป็นพลเมืองดีของประเทศชาติได้ด้วย

1.4.4 การกล่าวตอบเชิงให้ข้อคิด และแนะนำ ท่านได้กล่าวให้ข้อคิด
และแนะนำแก่ทุกคน ในโอกาสการเปิดโรงเรียนสตรีศรีเขตเวท ในความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าว
ถึง เรื่อง การทำบุญว่า

...การทำบุญ บุคคลโดยมากมักจะเพ่งเล็งถึงประโยชน์ส่วนตัว คือ เพื่อจะ
ให้ได้บุญมาก ๆ ให้ได้ขึ้นสวรรค์ ให้สิ้นเคราะห์โรครุโรครภัย เป็นต้น เป็น
การเห็นแก่ตัวเกินไป แต่ทักขิณานุพทานรายนี้ตรงกันข้าม มุ่งสำหรับให้เบ

57 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำอนุโมทนาของจางวางเอกเจ้าพระยาธรรมศักดิ์-
มนตรี เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ : ในการเปิดโรงเรียนประชาบาลเยียมเกษสุวรรณ วันที่
14 มีนาคม 2463," วิทยาคาร 25 (2467-2468): 200.

ประโยชน์แก่ผู้อื่น และไม่ใช้ประโยชน์ชั่วคราว จะได้เป็นประโยชน์ยั่งยืน
ตลอดไปด้วย... 58

ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดเกี่ยวกับการทำบุญที่ถูกต้องนั้น จะต้องเป็นการทำบุญที่ไม่หวังผล
ประโยชน์ให้กับตนเอง เพราะท่านเห็นว่า คนโดยมากมักจะทำบุญเพื่อหวังจะให้บุญนั้นส่งตนเอง
ขึ้นสวรรค์บ้าง หมดสิ้นเคราะห์บ้าง หรือหมดโรคหมดภัยบ้าง ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นความคิดที่เห็นแก่
ตนเอง ทั้งนี้ ท่านได้แนะนำว่า การทำบุญหรือทำทานนั้น จะต้องมุ่งประโยชน์เพื่อผู้อื่นเป็นที่ตั้ง
ซึ่งท่านคิดว่าการทำบุญโดยการสร้างโรงเรียนในครั้งนี้ ถือเป็นทานที่ก่อให้เกิดผลอันเจริญ เป็น
การทำประโยชน์ให้แก่ผู้อื่น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ที่ยั่งยืนตลอดไป นอกจากนั้นท่านยังกล่าวชื่นชม
ผู้ที่ได้สร้างอนุสาวรีย์แห่งสกุลโรชติเวช เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูทเวที่ ดังความตอนหนึ่งว่า

...ถึงแม้ว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับประโยชน์ทั่วไป เป็นประโยชน์เฉพาะตัวอยู่ ก็
ไม่เฉพาะตัวเจ้าภาพ ข้าพเจ้าหมายความว่า โรงเรียนสตรีโรชติเวชนี้สำหรับ
เป็นอนุสาวรีย์แห่งสกุลโรชติเวช ซึ่งนายต่วน โรชติเวชเป็นเจ้าของ การทำ
อนุสาวรีย์ให้แก่ผู้ที่ล่วงลับไป นับว่าเป็นการแสดงกตัญญูทเวที่ ซึ่งบังเกิดสรร
เสริญ... 59

จากคำกล่าวข้างต้น ท่านได้ให้การยกย่องบุคคลที่มีความกตัญญูทเวที่ ดังนั้นท่านจึง
นำเรื่องนี้ขึ้นมากล่าว เพื่อแนะนำให้ทุกคนได้รู้จักความกตัญญูทเวที่ที่พึงกระทำ ถึงแม้ว่าจะเป็น
ประโยชน์ของตระกูลตนเอง แต่ก็เป็นการแสดงความกตัญญูทเวที่ให้ผู้อื่นได้พึงระลึกถึง และ
สักการะบรรพบุรุษที่ล่วงลับไป แต่ยังคงความดีของการทำประโยชน์ไว้ต่อสังคม ซึ่งผู้ที่ท่านคุณ

58. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำตอบของจางวางเอกเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ในการเปิดโรงเรียนสตรีโรชติเวช ณ วัดเทวราชกุญชร วันที่ 19
มกราคม พ.ศ. 2464," วิทยาคาร 22 (2464): 410.

59. เรื่องเดียวกัน, หน้า 411.

ประโยชน์ให้แก่สังคมนั้นจึงถือได้ว่าเป็นบุคคลที่ควรยกย่องและสรรเสริญ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ใน
 ราชอาณาจักรเปิด "เรือนเสริมศรัทธาการ" ว่า

คนเราเกิดมาเมื่อมีชีวิตอยู่ก็จะได้แลเห็นหน้าได้จู้ชื่อ แต่เมื่อตายแล้วไม่มีอะไรเหลืออยู่ ไม่ซำก็ลืมกันหมดไม่มีใครจะนึกถึง แต่ถ้าใครได้ทำกุศลซึ่ง
 าให้ประโยชน์แก่คนอื่น คนทั้งหลายถือเอาประโยชน์แล้วมีความกตัญญูรู้คุณ ถึง
 ผู้นั้นจะล่วงลับไปแล้วนานสักเท่าไร กุศลที่ไ้สร้างไว้ยังปรากฏและให้ผู้อยู่
 เสมอ ย่อมเป็นอนุสาวรีย์ให้คนทั้งหลายตามระลึกถึงผู้เป็นเจ้าของตลอดกาล... 60

ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดเป็นการเตือนใจทุกคนว่า คนเราเมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็ยังมีคนรู้จัก
 ชื่อรู้จักหน้า แต่เมื่อเราตายไปแล้วก็ไม่มีอะไรเหลืออยู่ และทุกคนก็ลืมกันไปหมด แต่ถ้าหาก
 บุคคลนั้นได้กระทำประโยชน์ไว้ต่อผู้อื่น เราก็ควรที่จะให้ความระลึกถึงให้ความทรงจำ ด้วยการ
 สร้างสิ่งที่จะเป็นเครื่องเตือนความจำแก่ทุกคนได้ คือเป็นอนุสาวรีย์สำหรับที่จะให้ผู้อื่นได้รับรู้ถึง
 กุศลที่บุคคลผู้นั้นได้กระทำไว้ในอดีต ซึ่งท่านถือว่าการกระทำเช่นนี้เป็นการแสดงความกตัญญูรู้คุณ
 ต่อผู้มีพระคุณแก่ผู้อื่น

ท่านได้กล่าวตอบการเปิด "เรือนนาคณรงค์สงคราม" โรงเรียนวัดทรงธรรม ซึ่ง
 ท่านได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามสภาพเศรษฐกิจ ดังความตอนหนึ่งว่า

วิชาที่เราได้พอกุณเป็นลำดับมา ทำให้ความเปนไปของเราเปลี่ยนแปลง
 มากมาย ตามกฎหมายแห่งเศรษฐกิจ คณมีปัญญา มีวิชาที่กอง
 ทรัพย์ขึ้นเป็นภูเขา คนรู้วิชาที่แรงแค้น... เหตุฉะนั้นพวกแรงแค้นซึ่งเคย
 พุ่มเฟื่อยมาแต่เดิม ๆ ทั้งในการกินและการเล่น ไม่มีวิชาที่จะทำตนให้เป็น
 สุขได้ด้วยสัมมาชีพ จึงหันเข้าหาอาชีพที่ลำบากน้อย แต่มีเสียงอยู่บ้าง เช่น
 วรรกรรม นี้เอง เป็นผลแห่งความเปลี่ยนแปลงของสมัย ทำให้คนรวยมาก

60 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำตอบจางวางเอกเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
 เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ในการเปิด "เรือนเสริมศรัทธาการ" โรงเรียนวัดสุวรรณคีรี
 วันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2464," วิทยาคาร 21 (2464): 920.

ผู้เดินไม่ทันสมัยกลายเป็นคนทู่จริต... เราถูกความเปลี่ยนแปลงทั่วมุมฮวบฮาบ เพราะคมนาคมและพาณิชย์นั้นเองนำมา แต่การศึกษา คือ การฝึกหัดคนของเราเปลี่ยนให้ทันความเปลี่ยนแปลงแห่งสมัย... 61

จากคำกล่าวข้างต้น ท่านได้ให้ข้อคิดว่าการที่มีวิชาความรู้มากขึ้นนี้เองทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในหลายด้าน โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจทำให้บุคคลที่มีปัญญา มีความรู้ ความสามารถที่จะดำเนินกิจการเพื่อสร้างเสริมฐานะของตนให้ทวีมากขึ้นได้ แต่คนที่ไม่มีความรู้ก็ยิ่งจนลงและลำบากยิ่งขึ้น ถึงแม้ว่าในอดีตบุคคลนั้นจะเคยอยู่สุขสบายก็ตาม แต่มาในปัจจุบันถ้าเขาขาดวิชาความรู้ เขาก็ไม่สามารถทำกิจการ หรือประกอบอาชีพที่จะสร้างฐานะขึ้นมาได้ ซึ่งแต่เดิมเคยใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือย แต่มาปัจจุบันกลับต้องลำบาก ท่านกล่าวว่าเมื่อบุคคลผู้นั้นไม่มีทางออกก็จะหันไปหางานทู่จริตที่ไม่ต้องลำบากมาก แต่เสี่ยงต่อการกระทำคือ การเป็นโจร

ท่านได้ชี้ให้เห็นผลของความเปลี่ยนแปลง ทำให้บุคคลที่ไม่มีความรู้ต้องตกอยู่ในความลำบาก และกลายเป็นคนที่ล้าสมัย ไม่ทันต่อความเปลี่ยนแปลงที่ทันสมัย สิ่งเหล่านี้เป็นข้อคิดที่ท่านอยากให้ทุกคนมองเห็นถึงความสำคัญของการศึกษา ที่จะช่วยให้ทุกคนได้ทันต่อเหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลงที่กำลังเข้ามาทั้งทางด้านคมนาคม ด้านพาณิชย์ ดังนั้นท่านจึงแนะนำว่า การศึกษาจะช่วยฝึกหัดคนทุกคนให้สามารถช่วยเหลือตนเอง และสามารถปรับตัวได้ทันกับความเปลี่ยนแปลงได้ ดังนั้น การศึกษาจึงเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญต่อมนุษย์

1.5 การออกข่าว คำสั่ง และอื่น ๆ ในขณะที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการนั้น จะปรากฏให้เห็นในเรื่องของการออกข่าว คำสั่ง และอื่น ๆ ของกระทรวงที่ท่านเป็นผู้ดำเนินการออกคำสั่ง ชี้แจง และตักเตือนทุกคนที่เกี่ยวข้องได้ ประพฤติและปฏิบัติอย่างถูกต้อง ดังจะแนบแนวคิดและวิธีการปลูกฝังจริยธรรมที่ปรากฏในเอกสารต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

61 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำตอบของจางวางเอกเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ในการเปิด "เรือนาคณรังค์สงเคราะห์" โรงเรียนวัดทรงธรรม วันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ. 2464," วิทยาคาร 21 (2464): 931-932.

1.5.1 การออกข่าวเชิงให้ข้อคิด และแนะนำ ท่านได้ออกข่าวการศึกษาหัวเมือง เพื่อให้เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องในการดูแลการศึกษา ได้ใช้ความระมัดระวังในการทำงาน ดังข้อความว่า

งานยิ่งใหญ่และยิ่งแพร่หลาย ยิ่งยากแก่การที่จะดูแลให้ทั่วถึง จึงต้องมี การตรวจตรากำกับกันไปกับการทำ การศึกษาหัวเมือง เมื่อเริ่มตั้งแต่ โรงเรียนตัวอย่าง ธรรมการออกตรวจ และสอบไล่เป็นครั้งคราว ก็พอทำได้ทั่ว ยิ่งการงานให้เป็นไปตามปกติ แต่ครั้งนี้ได้จัดตั้งการสอนแพร่หลายไปในที่ต่าง ๆ การตรวจเพียงเท่านั้นหาพอไม่ ต้องการความตรวจตราดีกว่า นั้น มิฉะนั้นงานอาจเสื่อมถอย... 62

ท่านได้ออกข่าวเพื่อให้ข้อคิดแก่ผู้ที่มีหน้าที่ที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษา โดยท่านได้ชี้ให้เห็นว่า งานที่ยิ่งใหญ่และแพร่หลายไปยังอาณาเขตหรือพื้นที่ที่กว้างออกไปเท่าไร การปฏิบัติ งานในการตรวจตรา การกำกับ ก็ย่อมต้องใช้ความระมัดระวังให้มากยิ่งขึ้นเท่านั้น ซึ่งท่านได้กล่าวแต่เดิมเราเริ่มจัดการศึกษาหัวเมือง โดยมีโรงเรียนตัวอย่างซึ่งยังมีไม่กี่แห่ง เพราะ ฉะนั้นการตรวจตรา และการจัดสอบไล่เป็นครั้งคราวก็ย่อมทำได้อย่างทั่วถึง แต่เมื่อการจัดการ ศึกษาได้แพร่หลายออกไป มีโรงเรียนในที่ต่าง ๆ มากขึ้น การตรวจตราก็ย่อมต้องใช้เวลามากขึ้น ดังนั้นท่านจึงแนะนำให้ทุกคนใช้ความละเอียดรอบคอบ ในการทำงานที่จะต้องตรวจและ กำกับกับการจัดการศึกษาในที่ต่าง ๆ ให้มากยิ่งขึ้น มิฉะนั้นแล้วอาจเกิดข้อผิดพลาดได้

นอกจากนั้นท่านยังได้ออกข่าว "ตักเตือนของกระทรวงธรรมการ ว่าด้วยการปราศรัยระหว่างเพื่อนนักเรียน" ในความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวเตือนในเรื่องของมารยาทในการพูดว่า

62 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ข่าวการศึกษาหัวเมือง," วิทยาคาร 18 (2460-2461): 887-888.

การปราศกันระหว่างนักเรียนเวลานี้สังเกตว่า มีคำไม่สุภาพและ
ขอใช้คำหยาบมึงกูต่อกันหนาหูขึ้น แม้จะเป็นแต่การสับพะยอกกันฐานเพื่อน
สนิท ก็ไม่ควร เพราะอาจเป็นปัจจัยให้เป็นคนกระด้างกระเดื่อง หยาบคาย
วนเมื่อเติบโตขึ้น จึงขอเตือนครูอาจารย์ทั้งหลายเพื่อทำสำเนาหน้าที่ที่จะ
ฝึกศิษย์ของตนในวชิกรรมนี้ด้วย... 63

ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดในเรื่องของการพูดจากันระหว่างนักเรียนว่า ใช้คำไม่สุภาพโดย
เฉพาะคำว่า มึง กู ที่ใช้กันอยู่เสมอ ๆ ถึงแม้ว่าจะเป็นการพูดเล่นหยอกล้อกันสนุกสนานเพื่อนฝูงก็
ตาม ก็ไม่ควรที่จะใช้คำเหล่านี้ เพราะจะทำให้ติดเป็นนิสัยเมื่อโตขึ้นจะกลายเป็นคนมีนิสัยหยาบ
กระด้าง ดังนั้น ท่านจึงกล่าวเตือนและแนะนำครูว่า ควรที่จะให้ความมาสำเนาการอบรมเรื่อง
มารยาทในการพูดของนักเรียน ทั้งนี้ท่านยังแนะนำว่า

อนึ่งการแสดงวิสาสะอย่างสนิท ควรแสดงแต่ในที่ระโหฐานเท่านั้น จะ
ใช้เพียง 'แก' และ 'กัน' ก็พอน่าเอ็นดู ถึงกระนั้นควรระวังว่า ใช้ได้
เฉพาะในที่และเวลารโหฐานเท่านั้น คำหยาบกระด้าง เช่น มึงกูในสมัยนี้
ถือกันว่าเบนคำดูหมิ่น จึงมีคำกล่าว "ขึ้นมึงกู" ผู้สุภาพด้วยกันเช่นนักเรียน
ไม่ควรใช้⁶⁴

ท่านยังได้กล่าวแนะนำว่า การจะแสดงวาจาอย่างสนิทสนมนั้น ก็ควรจะใช้เฉพาะแต่
'แก' และ 'กัน' จะดูน่าเอ็นดูกว่า และก็ควรใช้ในที่ลับตาคนเท่านั้น ซึ่งท่านเห็นว่าคำว่า มึง
กูนั้น เป็นคำดูหมิ่นกัน เป็นคำกล่าวเมื่อเวลาทะเลาะกันจะขึ้นมึงขึ้นกู ทั้งนี้ท่านได้ให้ข้อคิดว่าผู้
สุภาพอย่างเช่นนักเรียนนั้นก็ควรใช้วาจาสุภาพ ท่านพยายามปลูกฝังมารยาทในการพูดที่สุภาพ
แก่นักเรียน เนื่องจากท่านเกรงว่าถ้าหากไม่ได้รับการฝึกฝนการพูดจาอย่างสุภาพตั้งแต่เด็ก เมื่อ
โตขึ้นก็จะกลายเป็นคนที่หยาบกระด้างและหยาบคายไป

63 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ข่าวกระทรวงธรรมการ คำตักเตือนของกระทรวง :
ว่าด้วยการปราศระหว่างเพื่อนนักเรียน," วิทยาคาร 19 (2462): 1467

64 เรื่องเดียวกัน.

1.5.2 การออกประกาศแจ้งความเชิงแนะนำ ท่านได้ออกประกาศแจ้งความกระทรวงธรรมการ เรื่องรับเด็กอนาถาเข้าเล่าเรียน ซึ่งท่านมีความเป็นห่วงจึงออกประกาศเพื่อให้เด็กอนาถาเหล่านั้นทุกคนได้มีโอกาสได้รับการศึกษาเล่าเรียน ดังความตอนหนึ่งของประกาศว่า

ด้วยปรากฏว่ามีเด็กอนาถาที่ไม่มีโอกาสได้เข้าเล่าเรียนวิชาที่สมควรแก่
 เกลื่อนอยู่เป็นอันมาก เด็กเหล่านี้โดยมากผู้ปกครองไม่มีทุนรอนจะอุดหนุน
 หรือไม่มีผู้ปกครองเป็นหลักฐานเสียทีเดียว กระทรวงธรรมการปรารถนา
 จะอุดหนุนเด็กอนาถาเหล่านี้ ให้ได้มีโอกาสเล่าเรียนวิชาบ้างพอควรแก่
 อุตภาพ โดยระเบียบดังนี้

1. เด็กอนาถาที่จะรับเข้าเล่าเรียนไม่กำหนดอายุ ไม่กวดขันในเรื่อง
 เครื่องแต่งกาย แต่กวดขันในการรักษาความสะอาด... 65

จากประกาศดังกล่าวจะเห็นว่า ท่านมีความเป็นห่วงเด็กอนาถาเหล่านี้เป็นอย่างมาก
 ที่ขาดโอกาสในการศึกษาเล่าเรียน ซึ่งอาจจะกลายเป็นเด็กที่ไม่มีอนาคต ดังนั้นท่านจึงใช้วิธี
 การแจ้งความของกระทรวง เพื่อให้เด็กเหล่านี้ได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนตามควรแก่ฐานะและ
 ความสามารถของเด็กเหล่านั้น เพื่อจะได้มีความรู้พื้นฐานในการดำรงชีวิตได้ นอกจากนั้นแล้ว
 ท่านยังไม่กำหนดอายุของเด็กในการเข้าศึกษา และไม่กวดขันในเรื่องเครื่องแต่งกาย แต่ให้
 กวดขันในเรื่องของความสะอาด

จะเห็นว่า ท่านพยายามปลูกฝังการรักษาความสะอาดให้เกิดขึ้นแก่เด็กเหล่านี้ ดังนั้น
 ท่านจึงออกระเบียบเพื่อถ่ายทอดแนวคิดและปลูกฝังการประพฤติดังกล่าว

1.5.3 การออกประกาศเชิงแนะนำ และให้เหตุผล ท่านได้ออกประกาศ
 เตือนเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องในการใช้กระดาษต่าง ๆ ของกระทรวง ในข้อความของประกาศดัง
 ต่อไปนี้

65 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ
 เรื่อง รับเด็กอนาถาเข้าเล่าเรียน," วิทยาจารย์ 18 (2461): 604.

ด้วยบัดนี้ กระจาดทุกชนิด มีราคาแพงและนับวันจะยิ่งแพงขึ้นอีกทุกที เพราะในระหว่างมีการสงครามนี้ โรงงานนา ๆ ประเทศที่เคยทำกระจาด ต้องไปทำธุระอย่างอื่นเสียมาก และประเทศอังกฤษได้สั่งงดการบรรทุก วัสดุสำหรับทำกระจาด เพื่อเอาเรือไปใช้บรรทุกสิ่งอื่นที่จำเป็นมากกว่า มีอาหารเป็นต้น ต่อไปกระจาดในเมืองเราคงจะพลอยอืดชะคัต

เหตุฉนั้นจึงขอเตือนให้กระหมัดกระหมำในการใช้กระจาดในกระทรวง ทุกชนิด ฝ่ายเจ้าพนักงานพัสดุให้กระหมัดกระหมำในการจ่าย และฝ่าย หัวหน้าทุกแผนกก็ให้กระหมัดกระหมำในการใช้⁶⁶

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น ท่านได้แนะนำเกี่ยวกับการใช้กระดาษ ซึ่งท่านได้ให้ เหตุผลว่า เนื่องจากอยู่ในระหว่างสงคราม ข้าวของทุกอย่างมีราคาแพงมากขึ้นกว่าเดิม และ ประเทศอื่น ๆ เช่น ประเทศอังกฤษที่เคยทำกระดาษ ก็ต้องงดการซื้อวัสดุสำหรับทำกระดาษ เพื่อเอาเรือไปบรรทุกสิ่งของอย่างอื่นที่มีความจำเป็นมากกว่า ดังนั้นกระดาษในบ้านเราก็จะต้อง อัดคัตไปด้วย ทั้งนี้ท่านได้กล่าวเตือน และแนะนำให้ผู้ที่เกี่ยวข้องในกระทรวงได้ใช้กระดาษกัน ด้วยความระมัดระวัง

จะเห็นว่าท่านได้ใช้ความรอบคอบในการปฏิบัติงาน และได้เตรียมการสำหรับปัญหา ที่อาจจะเกิดขึ้น ถ้าทุกคนไม่ใช้ความระมัดระวังในการใช้กระดาษ ก็อาจจะทำให้เดือดร้อน ดังนั้น ท่านจึงออกประกาศเตือนให้เจ้าหน้าที่ในกระทรวงทุกคนที่เกี่ยวข้อง ได้ใช้กระดาษกัน อย่างกระหมัดกระหมำเพื่อจะได้มีกระดาษใช้ไปนาน ๆ

1.5.4 การประกาศเชิงแนะนำ ให้ข้อคิดเปรียบเทียบ และยกคัพังเพย

ท่านได้ให้คำแนะนำเรื่อง เจ้าหน้าที่ผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องการเงิน ในความตอนหนึ่งของประกาศว่า

⁶⁶พระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ประกาศเรื่อง การใช้กระดาษต่าง ๆ ในกระทรวง,"

เงินรัฐบาลก็ดี เงินประชาบาลก็ดี เงินของโรงเรียนก็ดี เจ้าหน้าที่ผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องต้องรักษา ชอบที่จะรักษาอย่างคดโบราณท่านรักษาของสงฆ์คือ กลัวบาป กลัวนรก ตั้งใจรักษาไม่ให้เสียหายบกพร่อง จนมีคำกล่าวเบนอุบมาว่า "ตกน้ำไม่ไหล ตกไฟไม่ไหม้" เงินรัฐบาล เงินประชาบาล เงินโรงเรียน ถ้าใครถือเอาเป็นของตัวเอง ก็เป็นไปนรกจริง เพราะจะเผาคนนั้นให้ไหม้ไหม้ถึงต้องรับพระราชอาชญา...⁶⁷

ท่านได้กล่าวให้คำแนะนำ เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องงานการดูแลรักษาเงินต่าง ๆ ของรัฐและของโรงเรียน ซึ่งจะต้องดูแลด้วยความระมัดระวัง ซึ่งท่านเปรียบเทียบกับ การรักษาของสงฆ์ คือ การกลัวต่อบาป กลัวต่อนรก จึงต้องตั้งใจรักษาความดีตั้งมั่นอยู่ในศีลในธรรม ไม่ให้บกพร่องหรือสูญหายไป ซึ่งก็เปรียบเหมือน "ตกน้ำไม่ไหล ตกไฟไม่ไหม้" นั่นก็คือถ้าผู้ใดทำความดีก็ย่อมรอดพ้นจากภัยอันตราย ทั้งนี้ท่านได้กล่าวเปรียบเทียบกับทุกคนได้เห็นถึงหน้าที่ที่ควรปฏิบัติ และเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องก็เช่นกัน ก็ต้องดูแลรักษาเงินไว้เปรียบเหมือนกับการรักษาของสงฆ์ซึ่งท่านให้ข้อคิดว่า ถ้าใครถือเอาเป็นของตัวเอง ก็จะต้องพบกับความเดือดร้อน หรือเอาไปนรกมาได้ตัว ทั้งนี้คนนั้นจะต้องถูกลงโทษ ดังนั้นท่านจึงได้แนะนำว่า

เหตุฉะนั้น ผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องต้องรักษา หรือแม้ผู้ไม่ต้องการรับผิดชอบ แต่เป็นตัวเจ้าหน้าที่เกี่ยวข้องโดยตรง เช่น ศึกษานิเทศก์ชั้นต่าง ๆ ต้องสำรวจอย่างเคร่งครัดในความประพฤติที่เป็นอบายมุขอันจะนำไปสู่ไปนรกนั้น

อบายมุขที่พึงอ้างเป็นตัวอย่างได้ เช่น ความละเลิงในสุรานารี และการพนัน จนเกิดเป็นหนี้สินรุงรัง แม้ปราศจากความละเลิงนั้น...⁶⁸

ท่านได้แนะนำให้เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง รวมไปถึงศึกษานิเทศก์ชั้นต่าง ๆ ควรจะมีความระมัดระวัง มีความสำรวจตนอย่างเคร่งครัดในความประพฤติที่เป็นอบายมุข ที่จะนำไปสู่ไปนรก

⁶⁷เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำแนะนำของกระทรวงศึกษานิเทศก์ฉบับที่ 3 เรื่องเจ้าหน้าที่ผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องการเงิน," วิทยาจารย์ 24 (2466): 111.

⁶⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 111-112.

หรือความเดือดร้อนและหายนะมาสู่ตนเองและผู้อื่น ทั้งนี้ท่านได้ยกตัวอย่างอบายมุขทั้งหลาย ซึ่งได้แก่สุรา ผู้หญิง การพนัน ซึ่งถ้าเราเข้าไปยุ่งเกี่ยวในสิ่งเหล่านี้จนหลงลืมไป ก็จะทำให้เกิดเป็นความเดือดร้อน ถึงแม้ว่าจะไม่ได้ประพฤติดังกล่าวข้างต้น แต่ก็หลงผิดในการใช้จ่ายเงินไปในทางสุรุ่ยสุร่าย ก็อาจจะเกิดความเดือดร้อนมีหนี้สินมากมาย

จากที่กล่าวมาท่านพยายามชี้ให้เห็นถึงกิเลส ที่จะนำไปสู่การประพฤติดี ๆ อันไปสู่ความเดือดร้อนทั้งในหน้าที่การงาน และส่วนตัว ซึ่งท่านได้แนะนำและเตือนให้ทุกคนได้มีความรับผิดชอบต่อนหน้าที่ ใช้ความสามัคคีระมัดระวังในการปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ทั้งหน้าที่การงานและการประพฤติปฏิบัติในตนเอง

1.5.5 การออกคำสั่งเชิงให้ข้อคิด แนะนำ และให้เหตุผล ท่านได้ออกคำสั่งกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การให้การศึกษแก่เด็กเกี่ยวกับศาสนา ซึ่งท่านได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาว่า

...บัดนี้ปรากฏว่าการให้การศึกษแก่เด็กซึ่งเกี่ยวกับศาสนา ยังเข้าใจแตกต่างกันอยู่...พระราชบัญญัติประถมศึกษาซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราขึ้น เพื่อให้เด็กในพระราชอาณาจักรได้เล่าเรียนทั่วหน้าไม่เลือกเพศ ชาติ ศาสนา... เพราะฉะนั้นการจัดเพื่อให้การศึกษแก่เด็กตามพระราชบัญญัตินี้ จึงต้องระมัดระวังในเรื่องเกี่ยวกับศาสนาให้มาก เหตุด้วยรัฐธรรมนูญประศาสน์บายของเรา ก็ไม่มุ่งและบังคับใครในเรื่องศาสนาอยู่แล้ว...หลักสูตรประถมศึกษาอันเป็นหลักสูตรบังคับสำหรับพระราชบัญญัติประถมศึกษาจึงมิได้บังคับให้สอนศาสนา แต่ให้สอนจรรยาซึ่งเหมาะแก่หน้าที่พลเมือง และให้ประพฤติได้จริง...⁶⁹

⁶⁹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ข่าวกระทรวงศึกษาธิการ คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการที่ 95/7173 เรื่อง การให้การศึกษแก่เด็กเกี่ยวกับศาสนา," วิทยาคาร 25 (2467): 103-104.

ท่านได้ออกคำสั่งของกระทรวงเพื่อสร้างความเข้าใจที่ตรงกัน และให้ทุกคนได้เห็นความสำคัญของการศึกษา ดังที่ท่านได้กล่าวในเชิงให้ข้อคิดว่า พระราชบัญญัติประถมศึกษาชั้นมัธยมศึกษาขึ้นมา ก็เพื่อให้เด็กทุกคนในราชอาณาจักร ได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนซึ่งไม่เลือกเพศ ชาติ ศาสนา ทั้งนี้ท่านได้ให้เหตุผลว่า การจัดการศึกษาตามพระราชบัญญัตินี้ จึงต้องใช้ความระมัดระวังในเรื่องศาสนา เพราะนโยบายของรัฐนั้นไม่บังคับในเรื่องศาสนา ใครจะนับถือศาสนาใดก็สุดแล้วแต่ จะไม่มีการสอนศาสนาในโรงเรียนแต่อย่างใด แต่สิ่งที่สำคัญที่ทุกคนจะต้องเรียนรู้ก็คือ การสอนจรรยา ซึ่งท่านจะให้ความสำคัญกับเรื่องนี้มากที่สุดเพราะท่านเห็นว่า การที่เด็กทุกคนจะเติบโตขึ้นเป็นเด็กดีได้นั้น ก็ต้องอาศัยการได้รับการอบรม และโรงเรียนจะมีหน้าที่ในการปลูกฝังสิ่งเหล่านี้ให้เกิดขึ้นในตัวเด็ก ให้เด็กสามารถเติบโตขึ้นเป็นพลเมืองที่ดีของประเทศชาติได้ และทุกคนควรประพฤติได้จริงด้วย นอกจากนี้ท่านยังได้กล่าวเกี่ยวกับศาสนาที่ทุกคนพึงปฏิบัติ โดยท่านได้ให้เหตุผลว่า

...พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของชาติ คนไทยแทบทั้งหมดเป็นพุทธศาสนิก
 วัดและพระแห่งพระพุทธศาสนามีอยู่ทั่วไป จึงควรเป็นกำลังสำคัญในการแผ่
 ศาสนาของชาติ ซึ่งไม่มีใครจะว่าอะไรได้ โรงเรียนโดยมากก็อยู่ในวัด
 แล้ว เหตุฉะนั้นการปฏิบัติ เช่น สวดมนต์ ไหว้พระ ฟังเทศน์ ควรมิได้ทุกวัน
 พระหรือทุกสัปดาห์... 70

สำหรับการศาสนานั้น ท่านให้ข้อคิดแก่ทุกคนว่า ถึงแม้ว่าจะไม่ให้มีการสอนศาสนาในโรงเรียนก็ตาม เนื่องจากว่ามีผู้นับถือศาสนาหลายศาสนาจึงไม่สะดวกที่จะให้มีการสอนพุทธศาสนาขึ้นในโรงเรียนได้ เพราะท่านเกรงว่าจะมีผู้เข้าใจผิดไม่กล้าส่งเด็กเข้ามาเรียน จึงอาจทำให้เด็กเหล่านั้นขาดโอกาสในการศึกษาเล่าเรียน แต่ถึงอย่างไรก็ตามโรงเรียนส่วนใหญ่ก็อยู่ในวัด ดังนั้นท่านจึงแนะนำคนไทยทุกคนที่เป็นพุทธศาสนิกชนว่า จึงควรจะเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาประจำชาติไทย ด้วยการปฏิบัติธรรม เช่น สวดมนต์ ไหว้พระ ฟังเทศน์ ทุกวันพระหรือทุกสัปดาห์ เพื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจให้มั่นคงอยู่ในความดี

2. แนวคิดเกี่ยวกับวิธีการปลูกฝังจริยธรรมนอกโรงเรียน

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้ให้ความสำคัญกับการศึกษานอกโรงเรียน ถึงแม้ผู้นั้นจะเป็นผู้ที่ล่วงพ้นจากวัยเรียนแล้วก็ตาม ก็ยังจำเป็นต้องศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ ซึ่งท่านเห็นว่า "การเล่าเรียนนี้ย่อมเริ่มเรียนได้ตั้งแต่วันแรกเกิดจนตราบเท่าวันตายจริง ไม่มีกำหนดว่าแก่เสียแล้ว จะเริ่มเรียนสิ่งนั้นสิ่งนี้ไม่ได้"⁷¹ เพราะฉะนั้นเมื่อการเรียนของทุกคนไม่มีวันสิ้นสุด จึงควรที่ทุกคนจะต้องแสวงหาไม่ว่าจะเป็นจากการอ่าน การฟังก็ตาม และนอกจากนั้นท่านยังเห็นว่า มีสื่ออยู่มากมายที่อาจทำให้ประชาชนโดยทั่วไปเกิดความเข้าใจผิด และประพฤติดิบปฏิบัติไปในทางที่ไม่ถูกไม่ควร ดังนั้นจากแนวคิดของท่านดังกล่าว จึงปรากฏออกมาเป็นผลงานต่าง ๆ ในรูปของนอกโรงเรียน โดยจะขออธิบายวิธีการและแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมของท่านมากล่าวเป็นลำดับไปดังนี้

2.1 การประพันธ์บทร้อยกรอง เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีผลงานการ

ประพันธ์ประเภทบทร้อยกรองไว้มากมาย ซึ่งจัดอยู่ในการศึกษานอกโรงเรียน ทั้งนี้จะเห็นว่าท่านมีความเชื่อว่า บทร้อยกรองดังกล่าวจะสามารถถ่ายทอดแนวคิดเกี่ยวกับการปลูกฝังจริยธรรมได้เป็นอย่างดี ดังบทประพันธ์ เรื่อง "รส" ที่ท่านได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

ยังคำร่าเลือกร้อย	กรองดูจ กรองมาลย์
ฟังทราบอาบเอิบวุฒิ	แ่วนแก้ว
ชูปย้อมกล่อมเกลามนุษย์	ประหนึ่งช่าง เกลากลึง
กวีบทมธุรสแพรว	เพริศพริ้งจริงหนอ ⁷²

ซึ่งท่านได้กล่าวถึงภาษาที่เขียนนั้นเป็นภาษาที่ได้ตกแต่ง และนำมาร้อยเรียงถ้อยคำ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกอ่อนโยนไปตามภาษานั้น และเกิดความรู้สึกคล้อยตาม ซึ่งท่านเชื่อว่าจะสามารถช่วยขัดเกลาจิตใจของผู้อ่านได้ ดังนั้นจึงปรากฏให้เห็นว่าท่านได้สร้างผลงานดังกล่าวถ่ายทอดแนวคิดและปลูกฝังจริยธรรม โดยใช่วิธีการดังต่อไปนี้

⁷¹พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 134.

⁷²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "รส" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 24.

2.1.1 การแต่งบทร้อยกรองเชิงแนะนำ และให้ข้อคิด ท่านได้แต่งบทร้อยกรองถ่ายทอดแนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาไปยังประชาชนพลเมือง เพื่อให้เห็นความสำคัญของการศึกษา และขอเตือนกันก็ให้ครูได้เห็นความสำคัญของการศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม ดังบทร้อยกรองที่กล่าวในเชิงให้ข้อคิดและแนะนำว่า

...อนึ่งสรรพศึกษา	ประสงศ์สิทธิ์ประเทศคือ
จะสั่งสอนและฝึกปรีอ	ประชาราษฎร์ล้าหลังเอง
จะนั้นจึงจะ เกณฑ์อ่าน	มิปล่อยพล่านตามเพลง
จะร้อหัดครุครบเกรง	จะงาไหม้และไทยสูญ
ฝึครูอ่อนก็สอนด้วย	ตาราช่วยบาเพ็ญพูน
รือบรมลุ่มสมบูรณ์	มิช้าหนอยจะค่อยดี... 73

ท่านได้กล่าวในเรื่องเกี่ยวกับความสำคัญของการศึกษา เพื่อให้ประชาชนทุกคนเข้าใจว่า ทุกคนมีสิทธิในการศึกษาเล่าเรียน ซึ่งรัฐจะเป็นผู้จัดการศึกษาให้แก่พลเมืองทุกคนในประเทศ และจะไม่ปล่อยให้ทุกคนปราศจากการศึกษา ทั้งนี้ท่านเห็นเป็นความจำเป็นสำหรับประชาชนในประเทศ นอกจากนั้นท่านยังให้ข้อคิดว่าถ้าจะรอให้ครูทุกคนมีความรู้ครบหมดแล้วมาสอนก็คงต้องใช้เวลามากและจะไม่ทันต่อความต้องการครุในขณะนี้ จึงได้แนะนำครูทุกคนว่า ควรรู้จักค้นคว้าหาความรู้จากตำรา จากการศึกษาหาความรู้ใหม่ ๆ และควรเข้ารับการอบรมเพื่อจะได้ความรู้วิทยาการใหม่ ๆ มาปรับใช้ในการเรียนการสอนให้แก่นักเรียน

2.1.2 การแต่งบทร้อยกรองเชิงแนะนำ และยกสภาพการณ์จริงในเชิงเปรียบเทียบ ท่านได้นำสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมขณะนั้น มากกล่าวสอนทุกคนเพื่อให้ทุกคนได้รู้และเข้าใจว่าควรจะมีปฏิบัติตนอย่างไรให้เหมาะสม ดังที่ท่านกล่าวว่า

73 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "วิถีของผู้นำกับผู้ตาม" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ'

... เลิกแข่งแย้งดินแดน	มาเปลี่ยนแปลงการต่อสู้
เป็นแย่งตลาดคู่	การสินค้าคร่า เศรษฐกรรม
สงครามการเมืองกลาง	มาจาลงรูปคมขำ
เป็นเศรษฐกิจสงครามท่า	สยามวุ่นครุ่น เศรษฐภัย
หันเสียประสพจ-	ระเซ็ก็จะทำใจน
ล่าได้อยู่ร่าไป	ต้องเร่งให้การศึกษา
บางทีจะพอสัน	ยังมีวันอยู่ข้างหน้า
แต่ต้องไม่เน้นซ้ำ	จึงเวลาอาจรอคอย
วิสามัญศึกษา	เลยเวลาอย่าอ้อยสร้อย
ประณมศึกษาปล่อย	ด้อยส่วนนี้จักมีภัย
วครเรียนอะไรมา	ธรรมดาอยากจะใช้
เรียนลือสุดวิสัย	จักได้งานทำทั่วกัน ⁷⁴

ท่านได้กล่าวถึงเหตุการณ์ของสังคมขณะนั้นว่า ได้กลายเป็นสังคมเศรษฐกิจไปแล้วจากการแข่งขันแย่งชิงดินแดนของประเทศตะวันตก ซึ่งเปลี่ยนมาเป็นการแข่งขันทางเศรษฐกิจแทนซึ่งท่านได้กล่าวในเชิงเปรียบเทียบเหตุการณ์นั้นว่า "หนีเสียประจระเซ็" ก็คือเมื่อหันจากสงครามแย่งชิงดินแดนก็เปลี่ยนมาเป็นสงครามเศรษฐกิจแทน จากเหตุการณ์ดังกล่าวท่านต้องการชี้ให้เห็นถึงภัยของเศรษฐกิจ เพื่อที่จะให้ทุกคนรวมทั้งผู้ที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาได้เร่งให้การศึกษาได้ทันต่อเหตุการณ์ดังกล่าว ซึ่งท่านได้แนะนำว่าควรเร่งจัดวิสามัญควบคู่ไปกับวิสามัญศึกษาด้วย เพราะไม่เช่นนั้นผู้ที่เรียนมาทางสายวิสามัญศึกษา ก็จะเข้าทำงานแต่เฉพาะงานเสมียน งานราชการอย่างเดียว แต่ถ้าหากจัดวิสามัญศึกษาด้วยก็จะทำให้ทุกคนหันไปหาอาชีพอื่นกันบ้าง

จากที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ท่านมีความเป็นห่วงในเรื่องการจัดการศึกษาที่ทุกคนควรศึกษาหาความรู้ตามควรแก่อัธภาพ ดังนั้นท่านจึงพยายามปลุกฝังแนวคิดของท่านเพื่อให้ทุกคนเห็นว่า การจัดการศึกษาที่เหมาะสมควรมีทั้งวิสามัญศึกษา และวิสามัญศึกษาควบคู่

⁷⁴ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "อารยธรรม" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ'

กันไป เพื่อที่ทุกคนจะได้ใช้เป็นแนวทางในการเลือกประกอบอาชีพเพื่อการดำรงชีวิตตามควรแก่
 อัตราของแต่ละคนต่อไป รวมทั้งสามารถปรับตัวได้ทันกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย

2.1.3 การแต่งบทร้อยกรองเชิงให้ข้อคิดและแนะนำ ท่านได้แต่งบท
 ร้อยกรอง เรื่อง "ฉันขยันจริง ๆ" เพื่อแนะนำให้ทุกคนมีความขยันในหน้าที่การงาน ดังบทร้อย
 กรองต่อไปนี้

ฉันทำงานมากเหลือทน	เหนื่อยกายใจจน
จักมทระย้อยทอดอย	
ตื่นเช้าเข้าทำงานคอย	ประดีศประคอย
จนเพียงจนสายบ่ายเย็น	
เหนื่อยมากยากใจครเห็น	หัววางหางเว้น
สักวีสักวันถามี	
เวลาหายากเต็มที	จุกละทุกจุกกลี
นาที่ที่ว่างช่างน้อย	
งานคิดงานอ่านงานคอย	งานใช้งานสอย
งานสั่งงานเสียเบลี้อจ	
แลดูเขาอื่นตื่นไป	บ่เห็นมีใคร
จักมีงานมากเหมือนฉัน	
กล่าวนี้ไซ้แกสั่งสร้างสรรค์	ความจริงทั้งนั้น
ฉันมีแต่งาน-งาน-งาน	
พบใครที่ไหนรำคาญ	ฉันต้องเล่าขาน
ไว้เขาทราบแน่แท้ใจ	
เพื่อจะได้สิ้นสงสัย	ว่าฉันนี้ไซ้
เป็นคนที่ไม่ขยัน	
ฉันพูดอย่างนี้ทุกวัน	ดูเขาพากัน
ยิ้มยิ้มและขอมโรคยตี	

ท่านจงเอาอย่างฉันซี
คนยิ้มและยอมเหมือนกัน⁷⁵

ไม่ช้าจะมี

จากบทร้อยกรองข้างต้นที่ได้กล่าวถึงเรื่องของการทำงานนั้น สรุปลงได้ว่าท่านต้องการจะชี้ให้เห็นทุกคนได้เห็นและให้ข้อคิดแก่ทุกคนว่า ถึงแม้จะเกิดความรู้สึกท้อแท้และเหน็ดเหนื่อยต่อการทำงานก็ตาม แต่ก็ยังตั้งใจทำงานทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นงานใด ๆ ก็ตามก็สามารถทำงานนั้นนั้นได้ โดยแทบจะไม่มีเวลาหยุดพัก ซึ่งท่านได้กล่าวว่า การกระทำแบบนี้จะเป็นเครื่องตัดสินให้เห็นได้ว่า บุคคลนั้นเป็นผู้มีความขยันจริงแท้จริง และเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นได้เห็นและปฏิบัติตาม จะเห็นว่าบทร้อยกรองข้างต้นนั้น ท่านได้ถ่ายทอดแนวคิดเพื่อปลูกฝังจริยธรรมให้เกิดแก่ทุกคน โดยให้เห็นตัวอย่างของการขยันทำงาน การอดทน ความตั้งใจในการทำงาน ซึ่งท่านได้แนะนำว่าสิ่งต่าง ๆ นอกจากจะเป็นผลดีต่อตนเองแล้ว ยังเป็นแบบอย่างให้ผู้อื่นได้ปฏิบัติตามอีกด้วย

2.1.4 การแต่งบทร้อยกรองเชิงแนะนำ และให้เหตุผล ท่านได้กล่าวถึงการอบรมสั่งสอนเด็กนั้น นอกจากจะใช้วาจาสุภาพอ่อนโยน ซึ่งเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่งในการอบรมเด็กแล้ว ยังควรต้องรู้จักการใช้เหตุผลในการอบรมด้วย ดังบทร้อยกรองที่ว่า

...ให้เหตุผลครอบงำยอมทำได้ เด็กผู้ใหญ่ครูสืงไม่ผิดที่
อบรมด้วยเหตุผลได้คนดี น้ารักมีเมตตาเป็นยาพอ...⁷⁶

การใช้เหตุผลเข้ามาประกอบการอบรมสั่งสอน จะช่วยทำให้เด็กเกิดความเข้าใจและรู้ถึงข้อดีและข้อเสียของการกระทำนั้น ๆ ไม่ว่าจะเป็นการที่ผู้ใหญ่อบรมเด็กหรือครูอบรมศิษย์ ก็ควรจะเหมือนกันคือการใช้เหตุผลเข้าช่วยจะทำให้ได้คนดี รวมทั้งให้ความรัก ความเมตตาต่อ

⁷⁵เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ฉันขยันจริง ๆ" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 78-80.

⁷⁶เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ไม่เรียว" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า 18.

เด็ก เพราะสิ่งเหล่านี้จะทำให้เด็กเกิดความรู้สึกอบอุ่นและเชื่อฟังคำสั่งสอนและอบรม นอกจากนั้นท่านยังเห็นว่า

... เก็บไม้เรียวห่อไว้ในตู้เหล็ก
ทารกอ่อนเขาวนไว้อุ้มกอด

สำหรับเด็กเกกมะเหรกและเหลือขอ
แล้วห่มห่อด้วยรักจกมีชัย⁷⁷

การจะใช้ไม้เรียวได้นั้นก็ต่อเมื่อเป็นเด็กที่เกกมะเหรกเกเรจริง ๆ หรือเด็กที่ไม่สามารถจะใช้การอบรมอย่างละมุนละม่อมได้ ซึ่งท่านเห็นว่า เป็นหนทางสุดท้ายที่จะเลือกใช้ชีวิตนี้สำหรับเด็กเล็ก ๆ นั้น ควรให้คำเป็นยอบ้าง พร้อมกับให้ความรักต่อเด็ก ก็จะทำให้การอบรมสั่งสอนเด็กเป็นไปด้วยดี

นอกจากนั้น ท่านยังเห็นถึงความสำคัญและความจำเป็นของการกีฬาว่าจะสามารถช่วยปรับพฤติกรรมของคนให้ดีและเหมาะสม สมกับเป็นนักกีฬาด้วย ดังนั้นท่านจึงได้แต่งบทเพลง "กราวกีฬา" เพื่อถ่ายทอดแนวคิดและปลูกฝังจริยธรรม ซึ่งเป็นการสอนให้ทุกคนได้รู้ถึงประโยชน์ของการกีฬาว่าจะได้อะไรบ้างจากการเล่นกีฬา ดังจะนำมากล่าวให้เห็นถึงเนื้อเพลงแต่ละตอน ดังนี้

พวกเรานักกีฬาจกล้ำหาญ
คราวชนะรุกใหญ่ไม่รีรอ

เชี่ยวชาญชิงชัยไม่ย่อ
คราวแพ้ก็ไม่ท้อกัดฟันทน...⁷⁸

ซึ่งเนื้อเพลงท่อนแรกนั้น ท่านได้สอนให้รู้จักความไม่ย่อท้อ มีความอดทน อดกลั้น ต่อเมื่อถึงคราวชนะก็ไม่รีรอ แต่ถึงคราวแพ้ก็ไม่ท้อ มีความอดกลั้น ยอมรับในความแพ้อย่างไม่ย่อท้อ ถ้าเป็นไปในความหมายของการทำงานก็ควรจะหมายถึง การทำงานอย่าได้รีรอ เมื่อมีโอกาสก็ควรเร่งรีบทำงานนั้นให้บรรลุผลสำเร็จ แต่ถ้าไม่สำเร็จก็สู้อดกลั้นทำงานนั้นใหม่ให้สำเร็จให้ได้

⁷⁷ เรืองเดียวกัน.

⁷⁸ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "กราวกีฬา" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2,

ร่างกายกายาส้าเลิศ
แข็งแรงทรหดอดทน

กล้ามเนื้อก่อเกิดทุกแห่งหน
ว่องไวไม่ย่นระย่อไคร... 79

การกีฬาจะช่วยทำให้สุขภาพร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ ท้าหัดกล้ามเนื้อทุกส่วนในร่างกายแข็งแรง และช่วยให้ร่างกายมีความคล่องแคล่วว่องไว

ใจค่อมั่นคงทรงศักดิ์
รู้แพ้รู้ชนะรู้ภัย

รู้จักที่หนีทีไล่
ไว้วางใจได้ทั่วทั้งรักชัง... 80

นอกจากนี้ยังทำให้จิตใจมั่นคงรู้จักเอาตัวรอดกับการอยู่ในสังคม และเมื่อเรามีจิตใจมั่นคง ก็จะ ทำให้เรายอมรับความพ่ายแพ้หรือความไม่สมหวังในบางอย่างได้ และรู้จักที่จะให้อภัยต่อผู้อื่นถ้า เราสามารถทำได้แบบนี้ เราก็จะเป็นที่รักใคร่และไว้วางใจจากผู้อื่น

ไม่ชอบเอาเปรียบเฉียบแข่งขัน
มีส่วนร่วมเพื่อเหลือกำลัง

สู้กันซึ่งหน้าอย่าลับหลัง
เกลียดชังการเล่นเห็นแก่ตัว... 81

ทั้งนี้การกีฬาจะช่วยทำให้ทุกคนมีนิสัยที่ไม่เห็นแก่ตัว ถ้ามีปัญหาหรือมีเรื่องข้องหมองใจกันก็จะหัน หน้ามาพูดปรับความเข้าใจกันโดยไม่เอาไปนินทาลับหลังหรือทำร้ายข้างหลัง ไม่หมุ่หมยมิงานเรื่อง ส่วนตัว เล็ก ๆ น้อย ๆ มีความรอบอ้อมอารีกันทั้งความเห็นแก่ตัวออกไปจากจิตใจ

เล่นรวมกำลังกันทั้งพวก
ไม่ว่างานหรือเล่นเป็นไม่กลัว

เอาชัยสะดวกมิใช่ชั่ว
ร่วมมือกันทั่วก็ไชโย⁸²

79 เรื่องเดียวกัน.

80 เรื่องเดียวกัน, หน้า 46-47.

81 เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

82 เรื่องเดียวกัน.

มีความปรองดองกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องงานหรือเรื่องเล่น ให้ความร่วมมือสมัครสมานสามัคคีกัน ก็จะช่วยให้เกิดความสงบสุขได้

จากเนื้อเพลงข้างต้นกล่าวได้ว่า ท่านแต่งขึ้นมาเพื่อเป็นการกระตุ้นและกล่อมเกลาจิตใจให้ทุกคนมีจิตใจที่ดีงาม มีใจเป็นเหมือนนักกีฬาซึ่งประกอบด้วยคุณสมบัติดังกล่าวข้างต้น

2.1.5 การแต่งบทร้อยกรองเชิงให้ข้อคิด และเป็นคติ ท่านได้กล่าวเกี่ยวกับความสำคัญของครู ไว้ในบทร้อยกรองเรื่อง "ภาพสี่" เพื่อเป็นคติสอนใจทุกคนในบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

เพลงบาครำเวทย์ไว้	ศิลปศาสตร์
เราจึงรับมรดก	สืบใส่
รังรักษ์จักอนุชาต	บุตร คู่จ
อภิชาติด้วยได้	ยิ่งดี
มวลหมู่ชนสืบเมื่อ	อนาคต
เราเก่งจักเขาที่	เก่งด้วย
เราทราวมจักกำหนด	เขายาก
สืบจูงสืบแม่มีวย	ชื่อดี... 83

ท่านกล่าวว่าในอดีตครูเป็นผู้ชวนขยายหาความรู้ในแขนงวิชาต่าง ๆ เพื่อจะเป็นมรดกตกทอดไปสู่รุ่นลูกหลาน ที่จะเป็นผู้รับการถ่ายทอดความรู้เหล่านี้จากครู ซึ่งครูได้ให้วิชาความรู้แก่ศิษย์ให้การอบรมสั่งสอนให้เป็นคนดี ฉะนั้นครูจึงควรกระทำตนเป็นแบบอย่างที่ดี เพราะถ้าครูประพฤติดี เด็กก็จะประพฤติดีตามด้วย แต่ถ้าครูไม่เป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่เด็กได้เห็นแล้ว ก็ยากที่จะอบรมให้เด็กเป็นคนดีได้ ซึ่งท่านได้ให้ข้อคิดเพื่อเป็นคติสอนใจแก่ทุกคน ในการประพฤติปฏิบัติ เพื่อจะเป็นแบบอย่างที่ดีที่ให้ผู้อื่นสามารถปฏิบัติตาม เพื่อจะได้คนดีต่อไปในอนาคต

83. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ภาพสี่" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า

2.1.6 การแต่งบทร้อยกรองเชิงให้ข้อคิด และยกตัวอย่าง ท่านได้

กล่าวเกี่ยวกับความเจริญของโลกที่มีผลต่อมนุษย์ว่า ในบทร้อยกรอง เรื่อง "โลกกับเครื่องจักร" ในบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

อารยธรรมทางวิทยทั้ง	ทำคุณ
ก่อกิเลสแหล่งหลาย	เล่น่ห้ล้วน
วิทยาศาสตร์ประสิทธิ์สุน-	ทรโรค พุนเพ็ญ
ธรรมชาติรับใช้ถ้วน	ทุกวิถี
เครื่องจักรจักรโลกจ้า	จ้านลง
คนว่างการงานทวี	ทะเลศว่า
อุตสาหกรรมแสดง	ทุกประเทศ
พอเกษตรกรรมพันล้ำ	จักเหมือน กันแล
มือทาสา เร็จซ้ำ	กาหล
เครื่องจักรแทนมือกระเทือน	ทั่วหล้า
เครื่องมือแข่งมือคน	คนร่า ประดิษฐ์แล
ก่อก่อดลินคั่นฟ้า	ทับแหว
ราคาตกต่ำด้วย	ของมี มากมาย
อาชีพชวนกันเลว	แน่แล้ว
การรามีได้ดี	ดังเก่า
ทั่วโลกบ่ได้แคล้ว	เศรษฐกิจ... 84

ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดเกี่ยวกับความเจริญของโลกที่มีทั้งคุณและโทษ ซึ่งทำให้มนุษย์เกิดกิเลสเกิดความต้องการมากมาย ความเจริญที่สามารถทำให้การติดต่อคมนาคมย่นระยะทางโดย

84 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "โลกกับเครื่องจักร" ใน โคลงกลอนของ "ครูเทพ", หน้า 70-71.

ใช้เวลาเร็วขึ้น ดังเช่นมี "โอน้า น้ำมันกับไฟฟ้า เป็นกำลังเดินเครื่องจักรเครื่องยนต์ จนมนุษย์ย่นหนทางได้ ไปในอากาศได้ มีวิทยุ วิทยุกระจายเสียง และภาพยนตร์ เป็นต้น..."⁸⁵ จึงทำให้โลกเต็มไปด้วยเครื่องจักร ซึ่งสามารถใช้แทนคนได้ทั้งอุตสาหกรรมและเกษตรกรรม จึงทำให้คนไม่มีงานทำเกิดการว่างงานกันมากมาย เพราะใช้แรงงานของเครื่องจักรแทนแรงงานของมนุษย์ เนื่องจากเครื่องจักรสามารถทำงานได้เร็วกว่ามือคน ดังนั้นจึงเกิดผลิตผลมากมายจนเกินความต้องการของมนุษย์ และส่งผลต่อราคาสินค้าต้องตกต่ำไม่ได้กำไร จึงเป็นสาเหตุของการเกิดเศรษฐกิจตกต่ำ ซึ่งทำให้ทั่วโลกพากันปั่นป่วนวุ่นวายกันหมดซึ่งไม่สามารถหนีภัยแห่งเศรษฐกิจนี้ได้

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นว่าท่านได้ใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น มากล่าวเตือนทุกคนให้รู้ถึงความเป็นไปของโลก เพื่อที่จะสามารถปรับตัวได้ทันกับเหตุการณ์ดังกล่าว และจะได้ร่วมมือกันแก้ปัญหาภัยทางเศรษฐกิจได้

2.1.7 การแต่งบทร้อยกรองเชิงแนะนำ เปรียบเทียบ โดยใช้หลักธรรม

คำสอนของพุทธศาสนา ท่านได้แต่งบทร้อยกรองเรื่อง "อริยฐานธรรม" เพื่อให้ทุกคนได้ยึดเป็นหลักในการดำเนินชีวิต ดังบทร้อยกรองต่อไปนี้

พุทธมามกามีธรรม	มันใจประจำ
จนชื่อว่าอริยฐาน	
ไม่เลือกชาติ, ชั้น, การงาน,	หญิงชาย, ใจรชาญ
ผู้้นประเสริฐนักหนา	
มิเสียทีได้เกิดมา	ยังประโยชน์ตามฐา-
นะซึ่งเกิดมาเพื่อกระทำ ⁸⁶	

⁸⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 70. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

⁸⁶เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "อริยฐานธรรม" ใน ธรรมรส (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2480), หน้า 6. (พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนางโหว รุทธิประสาท ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 5 เมษายน พ.ศ.2480)

ท่านได้กล่าวว่าผู้ที่ เป็นพุทธศาสนิกชน ซึ่งไม่เลือกชั้น ชาติ การงาน ทั้งหญิงและชาย ควรกระทำแต่กรรมดี ที่ชื่อได้ว่าเป็นผู้มี ความตั้งใจ จึงจะถือว่าเป็นผู้ประเสริฐมีเสียดีที่ ได้เกิดมา ทำประโยชน์ตามฐานะของแต่ละคน ซึ่งผู้ที่จะสามารถตั้งมั่นอยู่ในการกระทำที่ดีได้นั้น ท่านแนะนำว่าควรต้องปฏิบัติโดยยึดหลักคุณธรรมดังนี้คือ

1. การใช้ปัญญาในการคิดทำอะไรก็ตามต้องเข้าใจเหตุผลเป็นหลัก ไม่ทำตามอารมณ์ ภายไป หรือนึกอยากทำอะไรก็ทำโดยไม่คำนึงถึงเหตุผล เพราะท่านเห็นว่าอารมณ์ที่เป็นนายเกิด จากความต้องการทั้งหลายก็คือ มารร้ายที่จะคอยจ้องล้างจ้องผลาญ ส่วนเหตุผลนั้นถ้าใครมีก็ เปรียบเหมือนพระมารปรตเตือนให้พ้นจากภัยพิบัติ ดังนั้นท่านจึงแนะนำว่าทุกคนจึงควรใช้ปัญญาคิด หาเหตุผลเสมอ

2. ผู้ที่มีความรู้สติปัญญา แต่ไม่ได้ นำความรู้ นั้นไปใช้ในทางที่ถูกก็ถือเสมือนหนึ่งไม่มี ปัญญา คือ นำความรู้ไปใช้ในทางที่ผิด เพราะฉะนั้นผู้ที่มีปัญญาอย่างแท้จริงจะต้องประกอบด้วย ความซื่อตรงทั้งต่อตนเองและผู้อื่น

3. การทำหน้าที่ใด ๆ นอกจากจะใช้ความจริงกายจริงใจยังต้องอาศัยความเสียสละ ยอมที่จะเหนื่อยยาก ละความสำราญเพื่อจะบรรลุประโยชน์ โดยช่วยชาติศาสนาให้ทรงไว้เพื่อ ความสุขความต้องการของมนุษย์

4. ความสุขเกิดจากความสงบ ซึ่งตรงกันข้ามกับการสงครามที่มีแต่ความล่า ทัพ ศึก ภัย ซึ่งโลกจะสงบได้ก็ด้วยสันติภาพ โดยมีสันนิบาตชาติเป็นหลัก ดังบทร้อยกรองต่อไปนี้

1 ปัญญา-ปรัชญา

คนรักมากย่อมก่อกรรม	ตามอารมณ์
ให้รักให้อยากทำไป	
แต่ผู้มีปัญญา	จะทำอะไร
ก็ล้วนแต่เหตุของการ	
อารมณ์เป็นนายคือมาร	คอยจ้องล้างผลาญ
เพราะเชื่อตัณหาเจ้าเรือน	
เหตุผลเป็นนายนั้นเหมือน	พระมารปรตเตือน
ให้พ้นพิบัตินานา	

คนจึงต้องมีปัญญา
ระพัตรซึ่ง เหตุและผล

เห็นดั่งแทเสา-

2 สัจ-สัตย

ปัญญาคืออาวุธผจญ
พาลฤาภัยพิบัติคิดกัน

อยู๋านมือคน

ฉะนั้นผู้ทรงคุณคือปัญญา-
เที่ยงสัตย์ซื่อตรงส่งศรี

ญาต้องครองธรรม

จริงใจจริงใจในวจี
เพื่อตนเพื่อท่านทั่วป

จริงต่อกรณี

3 จาคะ-ตยาต

การทําหน้าที่ใด ๆ
จักต้องอาศัยเสียสละ

จริงกายจริงใจ

ยอมเหนื่อยยอมยากยอมละ
ประลูประโยชนยิ่งยง

สํารามุเพื่อจะ

ช่วยชาติศาสนาโดยประสงค
ความสุขมนุษย์มนุษย์หมาย

มนุษย์ธรรมธํารง

นอกจากการช่วยด้วยกาย
ไว้บั้นเพื่อการกุศล

สินทรัพย์แหล่หลาย

4 สันติ-सानติ

สุขสืบแต่สงบมาตล
ซึ่งมีแต่ร้ายวรานเข็ญ

ตรงข้ามคือธม

โลกเพื่อสันติภาพาเพื่อ
ตัวตั้งประดั่งการงาน... 87

สันนิบาตชาติเป็น

ทั้งนี้ท่านได้กล่าวแนะนำในทานองเปรียบเทียบว่า โลกจะสงบได้ด้วยสติปัญญา เราท่านพึงสงบได้ด้วยเมตตาคุณนั้น ซึ่งถ้าหากเราสามารถระงับความอิจฉาริษยา การแข่งขัน บุญวาสนา การแข่งขันกันในทางการค้าได้ แล้วหันมาบำเพ็ญการกระทำทั้ง 4 ประการดังกล่าวข้างต้น ด้วยความตั้งใจโลกนี้ก็จะเกิดความสงบสุข ดังบทร้อยกรองที่ว่า

ฉันใดโลกแสดวงซึ่งसानดี	ฉันนั้นเราท่าน
พึงสงบด้วยเมตตาคุณ	
ระงับโทษริษยาทารุณ	แข่งค้าแข่งบุญ
ค่อยแข่งด้วย <u>แข่งนักกีฬา</u>	
บำเพ็ญอุชิฐฐานธรรมผา-	สุกแล้วและพา
โลกสู่सानดีโรสติ เทอญ ⁸⁸	

2.1.8 การแต่งบทร้อยกรองเชิงให้ข้อคิด แนะนำ และยกตัวอย่าง

ท่านได้กล่าวในบทร้อยกรอง เรื่อง "ชาวร้ายโลก" เกี่ยวกับการปฏิบัติว่า

สักวา ปฏิวัติซัดทำลาย	ถึงจะหมายก่อสร้างก็ปางหลัง
ในระยะทดลองต้องพลาดพลั้ง	บทบาทยังบรวนแปรไม่แน้นัก
เดินตาซัดปฏิบัติซัดสงบ	อาจบรรจบวิวัฒน์รัตกุมหนัก
จริงอยู่ซ้า-แต่ว่าถ้าพร้อมพริก	ย่อมประจักษ์ผลล้นเท่ากันเอย ⁸⁹

จากบทร้อยกรองข้างต้น ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดในเรื่องของการปฏิบัติว่า ส่วนใหญ่แล้ว การปฏิวัติมักจะเป็นการทำลาย ถึงแม้ว่าจะเป็นการคิดที่จะสร้างสิ่งใหม่ก็ตาม ก็อาจจะเกิดการพลาดพลั้งทำให้เกิดการเสียหาย เสียเวลา และเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน ซึ่งท่านได้แนะนำว่าเปลี่ยน

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

⁸⁹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ชาวร้ายโลก" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 177.

จากการปฏิบัติเป็นการพัฒนาปรับปรุงและค่อย ๆ แก้ไขสิ่งต่าง ๆ ให้ดีขึ้นดีกว่า ถึงแม้ว่าจะใช้ เวลาอยู่สักหน่อย แต่ถ้ามีความพร้อมเพียงกัน ร่วมมือร่วมใจกันก็ย่อมประสบผลสำเร็จเหมือนกัน จะเห็นได้ว่าท่านต้องการจะปลูกฝังให้ทุกคนมีความประนีประนอมต่อกัน ร่วมมือร่วมใจ กันสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ ดีกว่าที่จะใช้ความรุนแรงในการปฏิบัติ ซึ่งเป็นเหมือนการทำลายกัน

2.2 การประพันธ์บทร้อยแก้ว เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเชื่อว่า บทประพันธ์ ประเภทบทกลอน บทร้อยแก้ว จะช่วยทำให้ผู้อ่านมีความรู้สึกคล้อยตามถ้อยคำที่ผู้เขียนสอดแทรก ไว้ในเนื้อหาของบทประพันธ์นั้นได้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

บทกลอนร้อยแก้วท่อง	การกวี
วาดวิจิตรชีวิตมี	มอบไว้
ผองพรรณนาวิธี	ทั้งแบบ บรรยาย
สามส่วนรواهرไสร้	ไปสู่เทศนา (รواهر) ⁹⁰

จากบทร้อยกรองข้างต้น ท่านเห็นว่าการประพันธ์บทกลอนบทร้อยแก้วที่ประกอบไปด้วย การพรรณนา การบรรยาย และการสั่งสอน ซึ่งท่านเห็นว่าลักษณะของการประพันธ์ทั้ง 3 ส่วนนี้ ส่วนที่สำคัญก็คือ การสั่งสอน ดังนั้นท่านจึงนำบทประพันธ์ประเภทร้อยแก้วมาถ่ายทอดเพื่อปลูกฝัง จริยธรรม ดังจะกล่าวถึงวิธีการที่ปรากฏในผลงานการประพันธ์ดังนี้

2.2.1 การแต่งบทร้อยแก้วเชิงใช้คำถาม ให้ข้อคิด เปรียบเทียบ และ แนะนำ ท่านได้เขียนบทความเรื่อง นักเรียนมัธยม 8 มากเกินไปหรือ? ซึ่งท่านได้กล่าวถึงการ เรียนวิชาชีพ ในความตอนหนึ่งว่า

⁹⁰เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สามสอน" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 63.

ทำไมไม่พากันไปเข้าเรียนชั้นอุดมศึกษาให้หมด ซึ่งเป็นทางถูก? ทำไมจึงหันไปหาทางเสมียนซึ่งเป็นทางผิด?...คนเรียนแต่วิชาสามัญเหมือนกินข้าวแล้วไม่กินขนมไม่มีม, คนทุกคนควรได้วิสามัญศึกษาเป็นวิชาชีพ...ถ้าจะตะเกียกตะกายเอาวิชาชีพชั้นอุดมศึกษาไม่ได้ ก็ต้องพอใจในวิชาชีพที่ต่ำลงมา...⁹¹

ท่านได้กล่าวไว้ข้อคิดรอยใช้คำถามนั้นแก่ทุกคนว่า ทำไมเราจึงไม่เข้าเรียนชั้นอุดมศึกษาทั้งหมด ซึ่งเป็นทางที่ถูก แต่ทำไมเราจึงหันไปหางานเสมียนซึ่งเป็นทางผิด เพราะท่านเห็นว่าคนส่วนใหญ่เรียนเพื่อมุ่งที่จะเข้ารับราชการทั้งหมดโดยไม่ใส่ใจในงานอาชีพ เมื่อจบมัธยมก็มุ่งออกไปเป็นเสมียนทั้งหมด ไม่คิดที่จะเรียนต่อให้สูงขึ้นไปกว่านี้ และไม่คิดที่จะเรียนต่อวิสามัญศึกษา เพื่อที่จะไปประกอบอาชีพอื่นบ้าง ซึ่งท่านได้กล่าวเปรียบเทียบกับผู้ที่เรียนแต่สามัญศึกษาแต่ไม่ได้เรียนวิสามัญศึกษาก็เปรียบเหมือนผู้ที่กินข้าวแล้วแต่ไม่กินขนมก็ทำให้การกินไม่ครบ คือไม่ได้กินทั้งควาและหวาน

ท่านได้แนะนำให้ทุกคนได้หันมาเรียนวิสามัญศึกษา เพื่อไปประกอบอาชีพอย่างอื่นกันบ้างถ้าผู้ใดไม่สามารถจะเรียนให้สูงขึ้นไปอีกก็ต่อวิสามัญศึกษาขั้นต่ำได้ ซึ่งท่านได้กล่าวเพื่อให้ทุกคนได้มีความพอใจในสิ่งที่ตนเองเป็นอยู่ ดังที่ท่านได้ยกตัวอย่างเช่น "โรงเรียนเพาะช่าง โรงเรียนพาณิชย์การ โรงเรียนครูมูล ครูประถม หรือโรงเรียนที่หัดให้เข้าทำงานตามห้างหอต่าง ๆ..."⁹²

จากที่กล่าวมาข้างต้นท่านพยายามปลุกฝังให้ทุกคนรู้จักประมาณตน มีความพอใจในสิ่งที่มียู่ ที่เป็นอยู่ ดังนั้นการที่ทุกคนนิยมหันไปหางานเสมียนทั้งหมด โดยไม่ใส่ใจงานอาชีพอื่น ท่านจึงไม่เห็นด้วย และอยากเปลี่ยนความคิดของทุกคนเสียใหม่ให้มุ่งมาที่การเรียนวิสามัญศึกษาเพื่อที่จะได้นำความรู้ในทางที่เรียนมา นำไปประกอบอาชีพตามแต่ความสามารถของแต่ละคน ท่านได้กล่าวไว้ในบทความ เรื่อง "ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ?" ซึ่งท่านได้ใช้คำถามนี้ เพื่อให้ทุกคนได้คิดและพิจารณาถึงประโยชน์ที่จะได้รับ ดังที่ท่านกล่าวว่า

⁹¹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "นักเรียนมัธยม 8 มากเกินไปหรือ?", วิทยาจารย์ 25 (2468): 1087.

⁹²เรื่องเดียวกัน, หน้า 1087-1088.

คำถามเช่นนี้ ถ้าจะตอบเฉพาะประโยชน์ส่วนตัว ก็อาจตอบได้เพียง 2-3 บรรทัด แต่คำว่า "เรา" นี้จะได้หมายเพียงบุคคลเฉพาะตัว ๆ ทั้งหมดด้วยกันก็หาไม่ ย่อมหมายความว่าถึงคนทั้งหลายอันรวบรวมกันเข้าเป็นพวกเดียวกันเดียว หรืออยู่ในประเทศเดียวกันด้วย เพราะฉะนั้นในการที่จะดำริถึงประโยชน์ว่าทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ จึงจำต้องคิดทั้งส่วนตัวและส่วนบ้านเมืองชาติภูมิ⁹³

ท่านได้อธิบายเชิงให้ข้อคิดว่า การเรียนภาษาต่างประเทศจะให้ประโยชน์แก่เรา ซึ่งเราในที่นี้ก็ยังไม่หมายความว่าเฉพาะตัวเราเองเท่านั้น ย่อมจะหมายความว่ารวมไปถึงประโยชน์ของประเทศชาติด้วย ซึ่งก็คือบุคคลหลาย ๆ คน ที่รวมกันอยู่ในประเทศชาติเดียวกัน ซึ่งท่านได้แนะนำว่า

ในประโยชน์ส่วนตัว...ไม่ว่าเรียนรู้ภาษาใด ถ้าอ่านหนังสือในภาษานั้น เข้าใจได้ ก็ชื่อว่าได้ถือลูกกุญแจของตู้สมุดอีกตู้หนึ่งอันมีหนังสือต่างจากตู้สมุดเดิมที่เป็นภาษาของตน เมื่อเช่นนี้ความกว้างขวางของผู้ต้นกุญแจจะไม่แพ้ช่างกลออกไปหรือ...ความสามารถในกิจการก็ย่อมทวีขึ้นด้วยตามส่วน...ส่วนประโยชน์ของบ้านเมืองชาติภูมิ ในชั้นต้นถ้าราษฎรพลเมืองยังเป็นผู้แตกฉานในการภาษาต่างประเทศ มีความสามารถในกิจการต่าง ๆ อันจะเป็นทางเลี้ยงชีพโดยชอบแล้ว ประโยชน์ของบ้านเมืองก็จะทวียิ่งขึ้นตามสมัย...⁹⁴

จากคำกล่าวข้างต้นท่านแนะนำว่า ประโยชน์ของการเรียนรู้ภาษาต่างประเทศนั้นจะช่วยให้สามารถอ่านรู้และเข้าใจภาษานั้น นอกเหนือจากภาษาของเราเอง ซึ่งจะทำให้เรามีความรู้ที่กว้างไกลออกไปอีก ซึ่งท่านเปรียบเหมือนกุญแจที่ไขเอาความรู้จากตู้หนังสือ นอกจากจะเกิดประโยชน์แก่ตนแล้ว ยังก่อให้เกิดประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองอีก เพราะเมื่อประชาชนมี

⁹³เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่องอื่น ๆ), หน้า 1.

⁹⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-2.

ความสามารถในความรู้ที่แตกฉาน มีความเข้าใจในภาษาต่างประเทศก็จะใช้ความรู้ความเข้าใจนั้นแสวงหาทางไปสู่การพัฒนาในอาชีพได้ ประโยชน์ก็จะเกิดต่อประเทศชาติบ้านเมืองมากยิ่งขึ้น เพราะประชาชนทุกคนมีความรู้ ความเชี่ยวชาญในทางภาษาก็จะสามารถติดต่อกับชาวต่างชาติได้มากยิ่งขึ้น และช่วยพัฒนาประเทศชาติให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ดังคำกล่าวของท่านที่ว่า "ความเจริญของบ้านเมืองนี้ย่อมอาศัยความเจริญของคนทั้ง" ⁹⁵

2.2.2 การแต่งบทร้อยแก้วเชิงใช้คำถาม เปรียบเทียบและแนะนำ ในบทความ เรื่อง "วิธีของราชการกับวิธีของพาณิชย์" ท่านได้อธิบายระหว่างวิธีการของทางราชการกับวิธีการของพาณิชย์ เพื่อให้ทุกคนมองเห็นและเข้าใจในระบบการทำงานของราชการและบริษัท ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าวถึงในเรื่องของการปฏิบัติที่ถูกต้องและเหมาะสมว่า

...เราจะให้ข้าราชการมีอิสระในวิธีดำเนินราชการในหน้าที่ของตน ๆ คุ้มอิสระของพ่อค้าบ้างไม่ได้หรือ? คำตอบก็ต้องว่า "ไม่ได้" เพราะเหตุว่าราชการเป็นเครื่องจักรใหญ่ทำการปกครองทั่วไป...ก็ต้องอาศัยกฎข้อบังคับและระเบียบแบบแผนที่จะให้ทำงานสม่ำเสมอทั้งหมด ถ้าจะให้หัวหน้ากรมกองต่างคนต่างทำตามความเห็นดีเห็นชอบของตน ๆ แล้ว ความเป็นไปได้ของราชการในที่ต่าง ๆ กัน ก็จะสับสนอลหม่าน ขาดความสม่ำเสมอพากันยุ่งเป็นบ้านบอยใหญ่ที่สาวไม่ออก และเมื่อเกี่ยวกับการจับจ่ายเงินของประชาชนตั้งที่เป็นอยู่ในหน้าที่ราชการ ก็จะถูกสงสัยหรือถูกหาว่าไม่เสมอภาค ไม่ยุติธรรม เป็นไปในทางลำเอียงหรือกินสินบนก็ได้ พ่อค้าอาจให้สินน้ำใจด้วยความช่วยเหลือต่าง ๆ หรือแม้วางสินบนก็ได้... ⁹⁶

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

⁹⁶ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "วิธีของราชการกับวิธีของพาณิชย์," วิทยากร

จากที่กล่าวมาข้างต้นท่านชี้ให้เห็นถึงขั้นตอนการดำเนินงานของระบบราชการที่เปรียบเหมือนเครื่องจักรใหญ่ ที่จะคอยควบคุมการทำงานของระบบย่อยต่าง ๆ ซึ่งท่านได้ใช้คำถามถามว่า ระบบการทำงานของทางราชการจะปล่อยอิสระเหมือนอย่างพ่อค้าได้หรือไม่ ซึ่งคำตอบก็คือไม่ได้ ทั้งนี้ท่านได้กล่าวโดยใช้อีกคำถามก็เพื่อให้ทุกคนได้คิดและพิจารณาว่า การทำงานของระบบราชการนั้นไม่เหมือนกับการทำงานในทางการค้า เนื่องจากการทำงานของระบบราชการไม่สามารถให้อิสระกับข้าราชการได้ ดังนั้นข้าราชการทุกคนจึงต้องอยู่ในกฎข้อบังคับ และระเบียบแบบแผนที่จะต้องยึดถือปฏิบัติไปในแนวทางเดียวกัน ถ้าจะให้ต่างคนต่างทำตามความคิดเห็นของแต่ละคนย่อมก่อให้เกิดความสับสนวุ่นวายและยุ่งยากเกี่ยวกับเงินทองแล้วละก็ ก็จะทำให้เกิดข้อสงสัยหรือถูกกล่าวหาในเรื่องการทุจริตได้ หรือไม่ยุติธรรมมีความลำเอียงหรือรับสินบนซึ่งในเรื่องนี้พ่อค้าสามารถทำได้ในลักษณะ เป็นสินน้ำใจในความช่วยเหลือต่าง ๆ

จะเห็นได้ว่าท่านได้กล่าวแนะนำให้ทุกคนได้รู้จักหน้าที่และความรับผิดชอบของทางราชการ ซึ่งแตกต่างจากพ่อค้า และเพื่อสร้างความเข้าใจให้กับทุกคนที่ฟังปฏิบัติหน้าที่ด้วยความรับผิดชอบและร่วมมือร่วมใจกัน รู้จักกฎระเบียบที่ทางราชการได้วางไว้ การทำงานก็จะเป็นไปด้วยความราบรื่นและไม่วุ่นวาย โดยเฉพาะในเรื่องเงินนั้น ต้องใช้ความระมัดระวังในการใช้จ่าย เพราะมิฉะนั้นแล้วจะกลายเป็นผู้ทุจริตต่อทางราชการ ซึ่งท่านได้ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างราชการกับพาณิชย์ ซึ่งพ่อค้าจะมีอิสระมากกว่า โดยพ่อค้าสามารถให้เงินเป็นสินน้ำใจเพื่อผลประโยชน์ของบริษัทฯ ก็ได้

2.2.3 การแต่งบทร้อยแก้วเชิงให้ข้อคิด เปรียบเทียบ ผูกเรื่องเพื่อเป็นอุทาหรณ์ ท่านได้แต่งนิทานเรื่องพี่เสียมขึ้นมา เพื่อให้เห็นเรื่องราวชีวิตของผู้ดีเก่าที่ชื่อพี่เสียม ซึ่งท่านได้ผูกเป็นเรื่องขึ้นมาเพื่อจะชี้ให้เห็นถึงการกระทำที่ถูกต้อง และไม่ถูกต้อง ซึ่งจะขอแนะนำความตอนหนึ่งที่กล่าวในเชิงเปรียบเทียบว่า

พี่เสียม เบนผู้ดีเก่า... แกเบนคนชอบการสมาคมและช่างพูด พอว่างงาน แกก็เที่ยวคุยกับคนรุ่นคนนี่ แกยังไม่ค่อยคุยกับหนังสือ... จะว่าแกเบนคนขยัน ก็ยากเพราะแกเคยได้ความสะดวกสบายมา เสียหลายชั่วอายุจนติดนิสัย แกจึงทำงานเท่าที่จำเบนตามกฎแห่งเศรษฐกิจวิทยาท่านั้น แกเบนคนถือตัวมาก ตามธรรมชาติของผู้ดีเก่าผู้มีอิสระ ไม่เคยเบนเข้าใคร เพราะฉะนั้นแกอาจยอมอด

มากกว่าทำอะไรที่แกลเห็นว่าเป็น เช่น การรับจ้าง...ถึงแกลจะซื้อความนับถือ ด้วยเงินไม่ได้ แกลก็ซื้อได้ด้วยเกียรติเสมอ...เพื่อนของแกลที่เขารักหาไว้ได้ ทั้งเกียรติทั้งเงิน เป็นพยานให้แกลเห็นว่าของสองสิ่งนี้ไม่เบงปฏิบัติต่อกันเลย ตรงกันข้าม กับเป็นสิ่งที่ช่วยกันและกันเสียอีก เหตุฉะนั้นต่อไปก็แสดงว่าจะ บันเทาความสุรุ่ยสุร่าย จะทำงานให้มาก จะเลิกถือตัวไม่เข้าเรื่องเบงต้น เห็นการรับจ้างเบงกิจของทาส เห็นการประดับประดาภายนอกเบงหรูหรา แกลจะพาเพื่อตัวของแกลต่อไปให้เบงเศรษฐีอันมีเกียรติ⁹⁷

จากคำกล่าวข้างต้นนั้น ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดถึงอุปนิสัยใจคอของตัวละคร คือ พี่เสียม ที่เป็นคนช่างพูด ชอบการสมาคมพบปะพูดคุยกับบุคคลอื่น แต่เป็นคนไม่ขยันเพราะพี่เสียมเคยได้รับความสวดกสบายมาแต่เด็ก จนเกิดเป็นความเคยชิน เมื่อไรเป็นผู้ใหญ่ก็ทำอะไรไม่เป็นแกลจึงทำงานเท่าที่จำเป็นเมื่อเวลาต้องการใช้เงินเท่านั้น ซึ่งแกลเป็นคนถือตัวจึงทำให้แกลเห็นว่าการรับจ้างเป็นสิ่งที่ไม่ดี แกลจึงยอมอดมากกว่าที่จะรับจ้างทำงาน ซึ่งแกลจะหยิ่งในเกียรติที่เคยเป็นผู้ดี เก๋มานานซึ่งสิ่งที่ท่านได้กล่าวมานั้น ท่านต้องการให้ข้อคิดแก่ผู้อ่านเพื่อให้สามารถแยกแยะได้ว่า สิ่งใดดี สิ่งใดไม่ควรกระทำ ดังที่ท่านได้กล่าวถึงตัวพี่เสียมที่กลับใจ ปรับความประพฤติใหม่เมื่อเห็นเพื่อนของแกล สามารถรักษาได้ทั้งเกียรติทั้งเงิน ซึ่งเป็นตัวอย่างให้พี่เสียมได้เห็นและปฏิบัติตามและได้เข้าใจว่าทั้งเงินและเกียรติเป็นสิ่งที่จะช่วยเสริมซึ่งกันและกัน ดังนั้นพี่เสียมจึงเปลี่ยนนิสัยจากการใช้จ่ายเงินสุรุ่ยสุร่าย หันมาใช้ความระมัดระวังในการใช้จ่าย และทำงานให้มากขึ้น รอดยเลิกจ้างกิจงานรับจ้าง และเลิกทำตัวหรูหรา ปรับตัวใหม่ให้เป็นเศรษฐีที่มีเกียรติ นอกจากนี้ท่านยังได้กล่าวถึงความดีส่วนหนึ่งที่พี่เสียมมีอยู่คือ

แกลมีคุณธรรมอีกอย่างหนึ่งคือ พยายามทำตัวให้ทันสมัยอยู่เสมอ จะได้แค่ไหนก็แค่นั้น ด้วยความทะนงของแกล ๆ ก็อาจพ้นความเป็นผู้ล่าหลังสมัยได้วันหนึ่ง, คุณธรรมเช่นนี้อาศัยความสามารถที่เปลี่ยนแปลงได้ เพราะถ้าถึงคราวเปลี่ยนแปลง

⁹⁷ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "นิทานเรื่องพี่เสียม," วิทยาคาร 22 (2465): 1371-1372.

ไม่สามารถเปลี่ยน แล้วจะทันสมัยที่ไหน? พี่เสียมแกสามารถมากในทางเปลี่ยน
และเปลี่ยนได้สนิทสนม... 98

ท่านยังกล่าวให้เห็นอีกว่า ถึงแม้พี่เสียมจะประพฤติปฏิบัติในบางสิ่งบางอย่างไม่
เหมาะสมแต่พี่เสียมก็มีคุณธรรมอย่างหนึ่ง คือ การพยายามท้าวให้ทันสมัยต่อความเปลี่ยนแปลง
เรียกได้ว่าพี่เสียมรู้จักการปรับตัวให้เหมาะสม กับความเปลี่ยนแปลงของสังคมได้ ด้วยความที่แก
เป็นคนทนงตน จึงทำให้แกดึงตัวเองให้ขึ้นมาจากความล้าหลังได้ จึงเห็นได้ว่า พี่เสียมยังมี
คุณธรรมในข้อนี้ ทั้งนี้ท่านยังได้ชี้ให้เห็นถึงข้อเสียของความเจริญที่แผ่เข้ามา ทำให้ผู้ที่ไม่
สามารถปรับตัวได้ จึงกลายเป็นผู้ที่พาะนีสัยมดี ดังที่ได้กรุณาหม่ได้ประพฤติปฏิบัติ ซึ่งท่านได้
กล่าวว่า

...แต่ชั้นลูก ๆ รุ่นใหม่ของแกเกิดใหม่ มันพบแต่ความสะดวกรอบข้าง ความ
สะดวกนั้นล่อใจพาไป ลูกข้างบ้านใกล้เรือนเคียงคบกันพากันเหลิง จะแต่งตัว
จะกินจะเล่น แต่งานกรากกร้ออย่างเก่าไม่ยอมทำ งานอย่างใหม่แกไม่ชำนาญ
ไม่ได้หัดหัดก็ทำไม่เบน ถึงทำเข้าก็สู้คนมาแต่อื่นที่เขาชำนาญไม่ได้ พวกเด็ก ๆ
เหล่านั้น รดค้นหาเงินในทางชั่วไม่ได้ ก็หันเข้าหาหนทางเร็ว, ความรักสนุก
และเวลาว่างของเขาชวนให้เขาหันเข้าสู่ความเป็นนักเลงเที่ยว นักเลงเล่น
การพนัน และนักเลงสุรา นักเข้าบางคนก็เลยใจแตก การแย่งชิงปล้นสะดม
และการอหิวตต่าง ๆ เกิดขึ้นในพื้นที่บ้านพี่เสียม จรรยาอันดีแต่ก่อนเสื่อมไป...
เพราะเครื่องล่อทางโลกอย่างใหม่ ๆ มันหนักเข้ามา... 99

ท่านได้กล่าวให้เห็นถึงผลเสียของความสะดวกสบาย ที่คนรุ่นใหม่ได้รับความสะดวกสบาย
มากเกินไป จึงพาให้เขาเหล่านั้นประพฤติไม่ดี ไม่สนใจจะทำงานที่ต้องใช้ความอดทน ตรากตรำ
งานอย่างใหม่ก็ไม่ชำนาญ ไม่ได้ฝึกหัดมาก่อน จึงทำไม่เป็นที่พอใจของคนอื่นไม่ได้ จึงชวนกัน
เที่ยวเตร่ เล่นการพนัน ดื่มเหล้า พอนาน ๆ ไปก็ใจแตกคิดแต่จะเที่ยวเล่นอย่างเดียว พอได้เงิน
ก็หาเงินไม่ได้ แต่ต้องการใช้เงินเพื่อไปเที่ยวไปเล่น จึงหันเข้าหาความชั่ว ผลสุดท้ายก็ต้อง

98 เรื่องเดียวกัน, หน้า 1372.

99 เรื่องเดียวกัน, หน้า 1376.

กลายเป็นคนชั่ว เทียวจับสั้น เป็นเพราะไม่สามารถปรับตัวได้ทันกับสิ่งที่ล่อตาล่อใจทางรถไฟที่ผ่านเข้ามา

2.2.4 การแต่งบทร้อยแก้วเชิงแนะนำและยกตัวอย่าง ท่านได้กล่าวเกี่ยวกับวิธีการสอนเด็กไว้ในบทความ เรื่อง มนุษย์กับการศึกษา ในความตอนหนึ่งว่า

หลักสูตรที่สอนในโรงเรียนธรรมดาตินี้คือ สอนภาษากับความรู้รอบตัวบนกันไป ulybkdtkiสอนภาษาพื้นเมือง คือ ภาษาของมารดาบิดาภาษาเดียว แต่ที่ผิดปกติสอนมากกว่าภาษาเดียวพร้อมกันไปก็มี เช่น เด็กที่ไปเกิดต่างประเทศ ได้เรียนทั้งภาษาของพ่อแม่กับภาษาพื้นเมืองพร้อมกันไป ความรู้รอบตัวนั้น สอนตั้งแต่ให้รู้จักเอาตัวรอดตลอดไปจนความรู้คิดชอบชั่วดี การหกล้มแล้วเจ็บหรือการจับไฟแล้วร้อน ต้องร้องไห้แง นี่เป็นวิธีสอนให้รู้จักเอาตัวรอด...การที่เด็กเล่นรถแล้วถูกเพื่อนเล่นชกเอาหรือถูกผู้ใหญ่มองโทษ กับการที่เด็กทาศวามดีช่วยเหลือคนอื่น ๆ ด้รับความขอบใจของเขหรือด้รับความรักใคร่ของผู้ปกครองมีมารดาบิดาเป็นอาทิ เหล่านี้เป็นวิธีสอนให้รู้จักคิดและชอบ¹⁰⁰

ท่านได้กล่าวในเชิงแนะนำแก่ผู้ปกครองในเรื่องเกี่ยวกับวิธีการสอน เพื่อให้ผู้ใหญด้รู้และเข้าใจถึงธรรมชาติของเด็ก ซึ่งโรงเรียนธรรมดาติที่เด็กด้รับนั้นก็คือ ภาษากับความรู้รอบตัวที่เขาจะด้จากการเรียนรู้ด้วยตนเองในขณะที่เขาอยู่กัพ่อแม่ ซึ่งท่านได้กล่าวว่ปกติเด็กจะเรียนรู้ภาษาพ่อแม่ภาษาเดียว แต่ถ้หากเด็กที่ไปเกิดต่างประเทศ ก็จะได้เรียนทั้งภาษาพ่อแม่แล้ว ยังด้เรียนรู้ภาษาต่างประเทศอีก

นอกจากนั้นเด็กยังต้องเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ รอบตัว ซึ่งผู้ปกครองจะต้องสอนให้รู้ความคิดชอบชั่วดี เพื่อเด็กจะด้รู้และสามารถแยกแยะด้ว่าอะไรดีอะไรไม่ดี ทั้งนี้ท่านได้แนะนำว่เราควรต้องปล่อยให้เด็กเรียนรู้ด้วยตนเอง อย่างเช่น การหกล้มแล้วเจ็บ การจับไฟแล้วร้อน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เด็กจะเรียนรู้แล้วคอยระวังตัวไม่ให้ล้มอีก หรือไม่ให้ไปเล่นไฟอีกเพราะว่ามันร้อนและรู้สึก

¹⁰⁰เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มนุษย์กับการศึกษา" ใน หนังสือที่ระลึกงานเพลิงขมพู (พระนคร: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513), หน้า 33.

เจ็บ นอกจากนี้ท่านยังกล่าวอีกว่าถ้าหากเด็กกระทำผิดเราก็ต้องลงโทษ เพื่อให้เด็กได้รู้ว่าสิ่งที่กระทำนั้นไม่ดีไม่ถูกต้อง หรือถ้าเด็กทำความดี เราก็ควรจะให้คำชมเพื่อให้เด็กจะได้มีกำลังใจและรู้ว่าสิ่งที่เขาทำนั้นเป็นสิ่งดี สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จะเป็นวิธีสอนที่ทำให้เด็กรู้สึกชอบชั่วดี

จะเห็นว่าจากคำกล่าวข้างต้นนั้น ท่านได้ใช้ถ่ายทอดแนวคิดและเพื่อปลูกฝังความรู้สึกต่อหน้าที่ที่พึงปฏิบัติของผู้ปกครองหรือผู้ใหญ่ ให้รู้จักวิธีการอบรมสั่งสอนเด็กอย่างถูกต้อง ถ้าหากผู้ใหญ่สามารถปฏิบัติอย่างถูกต้องตามที่กล่าวมาข้างต้น เด็กเหล่านั้นเมื่อโตขึ้นเขาก็จะสามารถช่วยเหลือตนเองได้และรู้ถึงผิดชอบชั่วดี

2.2.5 การแต่งบทร้อยแก้วเชิงให้ข้อคิด แนะนำและใช้คำถาม จากบทความเรื่อง มนุษย์กับการศึกษา ท่านได้กล่าวเกี่ยวกับคุณประโยชน์ของการศึกษา ที่ทุกคนควรให้ความสำคัญ ดังความตอนหนึ่งว่า

...เดี๋ยวนี้คนมาคมติดต่อถึงกันทั่วโลกแล้ว ได้ทำให้โลกแคบเข้ามา วิถีสอนของโรงเรียนธรรมชาติอันกว้างขวาง มีจำนวนครูมากมาย สอนด้วยวิธีทำตัวอย่างให้ดู...ยังมีหนังสือข่าว และสมุดพิมพ์ต่าง ๆ ช่วยสอนเป็นครูผู้สามารถอยู่อีกส่วนหนึ่ง ถึงแม้มนุษย์จะปิดการศึกษาทั่ว ๆ ไปเสียบ้างก็ปิดไม่อยู่ เพราะโรงเรียนธรรมชาติทุกหนทุกแห่งไม่ยอมปิด ก็เมื่อปิดไม่ได้แล้วเราจะปิดทำไม? มนุษย์ไม่สอน ปลอ่ยให้ธรรมชาติสอนไปฝ่ายเดียว จะกลับเป็นภัย ที่ข้าพเจ้าขอเรียกว่า ภัยห้าม...เปิดโรงเรียนของมนุษย์ สอนให้มนุษย์ให้เข้าคลองที่ปรารถนาเสียทีเดี๋ยวจะตีกว่าปลอ่ยไปตามยถากรรม... 101

ท่านได้กล่าวในเชิงให้ข้อคิดที่ เนื่องจากในปัจจุบันการคมนาคมติดต่อระหว่างกันมีมากขึ้น ทำให้สิ่งต่าง ๆ จากโลกภายนอกได้เข้ามาเผยแพร่สู่ตาประชาชนอยู่มากมาย มีทั้งข่าวหนังสือสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ และ อื่น ๆ ซึ่งเปรียบเหมือนครูในทางการศึกษาที่ประชาชนจะรับรู้ได้เห็นซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ก็ไม่สามารถจะปิดบังประชาชนได้ ถึงแม้บางสิ่งบางอย่างที่มนุษย์เห็นไม่สมควรจะเผยแพร่ก็ปิดไปบ้างแต่ก็ปิดไม่ได้หมด ดังนั้นสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ท่านเห็นว่าเป็นอันตรายที่

เรียกว่า ภัยห้าม ซึ่งมนุษย์ที่ไม่รู้เรื่องก็ต้องตกกระไดพลอยโจนรับรู้เรื่องราวต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามา จึงทำให้เราไม่สามารถจะปล่อยเหตุการณ์เหล่านี้ให้ผ่านไปได้ มนุษย์จึงต้องเปิดโรงเรียนเพื่อสอนมนุษย์ให้อยู่ในคลองแห่งความถูกต้องและที่บรรารณา สิ่งนี้จึงเรียกว่าการศึกษาที่ถูกต้องตามแผนการศึกษาที่มนุษย์จัดทำขึ้น เพื่อจะเข้าเป็นอาวุธป้องกันสิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามาก่อให้เกิดความเข้าใจผิดและผลเสียเกิดขึ้น ซึ่งถ้าหากมนุษย์สามารถเข้าการศึกษาที่ได้ไปในทางที่ถูกต้อง ก็จะเป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติ

จากที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ท่านได้ชี้ให้เห็นถึงคุณประโยชน์ของการศึกษาที่ทุกคนพึงได้รับเพื่อป้องกัน ภัยห้าม ที่อาจจะเข้ามาได้ถ้าผู้ที่ไม่มีความรู้พิเศษ คือการศึกษา ดังที่ท่านกล่าวว่า "การศึกษานี้แหละ ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นอาวุธวิเศษของประเทศแท้จริง ถ้าหากรู้จักใช้และใช้ให้ดี"¹⁰² ทั้งนี้ท่านจึงแนะนำให้ทุกคนได้ศึกษาหาความรู้ เพื่อที่จะเป็นอาวุธในการนำตนไปสู่แนวทางที่ถูกต้องในการดำเนินชีวิต

ท่านได้เขียนบทความเรื่อง สยามกับพาณิชย์ ก็เพื่อให้ทุกคนได้เข้าใจวิธีการทำการค้าให้ประสบความสำเร็จ ดังความตอนหนึ่งว่า

เรื่องแสดงอรรถนะว่าวิชาพาณิชย์ ถ้าจะเอาดีกันจริง ๆ จำต้อง ตั้งต้นแต่ออกจากโรงเรียน เพื่อสำเร็จเมื่ออายุอยู่แม่ขนิมวัยหรือตกเข้าขนิมวัย ถ้าจะเบนพ้อค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ ตั้งต้นด้วยออกจากโรงเรียนประถมบริบูรณ์ก็ได้ แต่ถ้าจะ เบนพ้อค้าใหญ่ตั้งต้นเมื่อออกจากมหาวิทยาลัยแล้วเห็นจะดีกว่า แต่จะตั้งต้นจากการเรียนชั้นไหน ๆ ก็ตาม ต้องตั้งต้นแต่ข้างต้น คือเบนลูกจ้างไปก่อนแล้วจึงเบนเข้าแก่สมบรรณาภายหลัง เว้นไว้แต่ท่านคิดว่า ถ้าทำการของท่านจะตั้งต้นด้วยเบนเสนาบดีได้นั้นแหละ บางที่ท่านจะตั้งต้นทำการค้าขายด้วยเบนเข้าแก่ที่เดียวได้กระมัง¹⁰³

¹⁰²เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

¹⁰³เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สยามกับพาณิชย์," วิทยาจารย์ 22 (2465):

จากความข้างต้น ท่านได้ให้ข้อคิดว่าเราจะต้องไม่หลงว่าวิชาพาณิชยเป็นของง่ายใครจะทำก็ได้ เป็นความเข้าใจที่ผิดซึ่งท่านแนะนำว่า ถ้าต้องการทำจริง ๆ เราจะต้องเริ่มทำตั้งแต่ออกจากโรงเรียน กว่าที่จะเข้ารูปสำเร็จได้ก็คงอยู่ในวัยกลางคนหรือวัยชรา ท่านเห็นว่าถ้าจะเป็นพ่อค้าทำอาชีพเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็จะสามารถตั้งต้นหลังจากจบประถมศึกษาได้ แต่ถ้าจะเป็นพ่อค้าใหญ่ก็ต้องใช้เวลาในระดับมหาวิทยาลัยก่อน แล้วค่อยออกมาทำการค้าจะดีกว่า

ท่านแนะนำว่า ถึงอย่างไรก็ตาม การที่จะทำการค้าไม่ว่าจะตั้งต้นในระดับไหนก็ตาม ควรที่จะเริ่มต้นจากการเป็นลูกจ้างก่อนดีกว่า ที่จะก้าวไปเป็นเจ้าของ และท่านได้กล่าวในเชิงให้ข้อคิดว่า ถ้าหากใครคิดจะรับราชการแล้วตั้งต้นที่ตำแหน่งเสนาบดีทันที ก็คงจะสามารถเป็นเจ้าหรือเจ้าของในทางการค้าได้เลยกระมัง ซึ่งในความหมายที่ท่านพูดนี้ ก็คือความเป็นไปไม่ได้ เพราะไม่มีใครสามารถจะกระโดดข้ามขั้นตอนได้ จากคำกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าท่านต้องการให้ทุกคนได้ใช้ความพยายามที่จะเรียนรู้งานก่อน เพราะท่านเชื่อว่าไม่มีงานใดที่ทุกคนจะตรัสรู้หรือรู้เอง คงจะต้องใช้การศึกษาเรียนรู้และฝึกฝนโดยเริ่มจากลูกจ้างไปก่อนแล้วค่อยขยับขึ้นเป็นนายจ้าง

2.2.6 การแต่งบทร้อยแก้วเชิงให้ข้อคิด แนะนำ และเปรียบเทียบ จากบทความเรื่อง มนุษย์กับการศึกษา ท่านได้ชี้ให้เห็นความสำคัญของการศึกษา ดังความตอนหนึ่งว่า

...แผนศึกษาที่ธรรมชาติจัดให้ไว้ก็พอแล้ว แมวกระดิกหางให้ลูกเล่นสอนให้ลูกวิ่งวุ่นในการจับหนูและจิ้งจกตักแตนเป็นอาหาร มนุษย์ก็ให้ตลูกให้ชำนาญในการล่าสัตว์และซุดหัวเพื่อกันแสวงหาผลอาหารยังชีพอยู่ได้โดยไม่ต้องอดอยาก ครั้นมนุษย์ได้อารยธรรม ตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นหลักแหล่ง การแสวงหาอาหารและการอาชีพประณีตขึ้น หรือยุ่งหนักขึ้น การศึกษาเพียงเท่าที่ธรรมชาติจัดให้รู้สึกว่ามันพอมนุษย์ก็ต้องจัดการศึกษาเพิ่มเติมขึ้นอีกส่วนหนึ่ง การสอนคือการให้วิชาเป็นความรู้พิเศษ ไม่ใช่ว่าพ่อแม่ทุกคนจะรู้และสอนได้ หน้าที่ผู้สอนในแผนศึกษาของมนุษย์จึงต้องเกิด หากคนอื่นเป็นครูอีกชั้นหนึ่ง... 104

104. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มนุษย์กับการศึกษา" ใน หนังสือที่ระลึกงานเพลิงชมพู, หน้า 34.

ท่านได้กล่าวถึงการเรียนรู้ทางธรรมชาติของสัตว์มาเปรียบเทียบให้เห็นว่า แม้กระทั่ง สัตว์ก็ยังคงอาศัยการเรียนรู้เพื่อที่จะสามารถใช้ชีวิตอยู่ได้ด้วยอาหารมาเลี้ยงชีวิต ซึ่งก็ เหมือนกับคนที่ต้องเรียนรู้และศึกษาเหมือนกัน ซึ่งแต่เดิมเรายังไม่มีอารยธรรมเราก็ใช้ชีวิตอยู่ ในป่าแม่ก็หัดให้ลูกได้รู้จักการล่าสัตว์ ชุดเผือกมันเพื่อมาเลี้ยงชีวิตตามธรรมชาติเหมือนกันเพราะ ฉะนั้นเมื่อโลกได้วิวัฒนาการ มนุษย์มีความเจริญทางวัฒนธรรมมากขึ้น การเรียนรู้และใช้ชีวิต อย่างธรรมชาติเหมือนแต่ก่อนไม่ได้แล้ว การศึกษาจึงมีความจำเป็นมากยิ่งขึ้น เพราะต้องนำมา ใช้ในการทำงานเพื่อให้ได้มาซึ่งอาหาร และเครื่องนุ่งห่มและสิ่งต่าง ๆ ที่มนุษย์ต้องการ ซึ่งท่าน ได้แนะนำว่า พ่อแม่ไม่สามารถที่จะรู้และสอนลูกได้ทุกอย่าง จึงจำเป็นต้องอาศัยผู้อื่นที่มีหน้าที่ สอนตามแผนการศึกษาของมนุษย์ที่วางไว้ คือครูมาให้วิชาความรู้แก่เด็กต่อไป ซึ่งที่กล่าวมาท่าน ต้องการสร้างความเข้าใจ และต้องการให้ทุกคนได้รู้ถึงความจำเป็นของการศึกษาที่ควรได้รับ เพื่อให้สามารถอยู่ในโลกได้อย่างเป็นสุข

2.2.7 การแต่งบทร้อยแก้วเชิงให้ข้อคิด ยกตัวอย่าง และยกสุภาษิต

ท่านได้กล่าวยกตัวอย่างของการศึกษาแต่โบราณของมนุษย์ เพื่อชี้ให้เห็นถึงความเพียรของ มนุษย์ว่า

...ตามแผนการศึกษาโบราณนั้น ลูกเกิดบ้านนวมักเป็นช่างบุ เพราะได้หัดวิชา นั้นอยู่กับพ่อแม่ในบ้านมาตั้งแต่เล็ก มนุษย์หลักแหลมจะเกิดมาเป็นนักปราชญ์ ก็เขียนหนังสือในใบพาย ที่เป็นพายคู่มือของตัว หรือก่อไฟอ่านหนังสือในเวลา ค่ำมืด แสงหาสำนักเรียน ประจบครูบาอาจารย์ ปฏิบัติรับใช้สอยท่าน ผนทั้ง จนเป็นเข็มนไข่มกว่าจะได้ชื่อเสียงเป็นนักปราชญ์ เพราะเหตุที่ตนหลักแหลม เกิดมาสำหรับจะเป็นนักปราชญ์ ตนก็อาจเป็นนักปราชญ์ได้จริง ๆ วันหนึ่งด้วย ความเพียร 105

จะเห็นว่าคากล่าวข้างต้นของท่านนั้น ท่านต้องการให้ทุกคนได้รู้เป็นตัวอย่างถึงเรื่องความเพียรพยายามของมนุษย์ในอดีต ที่ได้ฝึกหัดวิชาจนมีความรู้ขึ้นมา ตัวอย่างเช่น ลูกที่เกิดบ้านบุก็เป็นช่างบุ เพราะได้ฝึกหัดวิชาจากพ่อแม่มาตั้งแต่เล็กจนมีความชำนาญ ส่วนผู้ที่อยากเป็นนักปราชญ์นั้น ก็มีความเพียรมาตลอด เริ่มตั้งแต่เขียนหนังสือในบพวย ก่อไฟอ่านหนังสือ แสวงหาสำนักเรียน ประจบอาจารย์ปฏิบัติรับใช้ท่านเพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้ที่ต้องการ เรียกได้ว่าฝนทั้งจนเป็นเข็ม คือการรำใช้ความเพียรพยายามอย่างมาก เพื่อจะให้ประสบความสำเร็จอย่างที่ท่านต้องการ ดังที่ท่านได้กล่าวให้ข้อคิดแก่ทุกคนว่า ผลดีของการเพียรพยายามก็ย่อมประสบความสำเร็จได้ในวันหนึ่ง

2.2.8 การแต่งบทร้อยแก้วเชิงให้ข้อคิด ยกตัวอย่างเป็นอุทาหรณ์ ท่านได้นำเรื่องราวจากหมอมือเ็นเตสรชรี มาเล่าเพื่อเป็นอุทาหรณ์สอนใจผู้ใหญ่มุทุกคนให้เข้าใจธรรมชาติของเด็ก ดังตัวอย่างคือ

มีอุทาหรณ์อย่างดีที่หมอมือเ็นเตสรชรีเล่าคือ เด็กเล็ก ๆ คนหนึ่งเห็นเขา ยืนมองดูอะไรกันเป็นกลุ่มในห้อง อยากรจะใคร่ดูบ้างแต่ตัวเดียวแลไม่เห็น ถูกเขา บังเสียหมด เหลียวไปเหลียวมาจึงไปลากม้าที่วางอยู่ใกล้ ๆ เข้ามาตั้ง เพื่อจะปีนขึ้นบนม้า ดูข้ามป่าคนที่มุงกันอยู่นั้น เผอิญผู้ใหญ่คนหนึ่งเห็นเข้า จึงตรงเข้าอุ้มเด็กนั้น และพูดว่า "หนูจะดูหรือ? ดูซิจะอุ้มให้ดู" ดังนี้ หมอมือเ็นเตสรชรี แสดงว่า ผู้ใหญ่นั้นตัดโอกาสของเด็กที่จะช่วยตัวเอง ที่จะออกสติปัญญาและกระทำเพื่อล่วงพ้นอุปสรรคด้วยตนเอง ถ้าปล่อยให้เด็กท้อจนสมประสงค์ เด็กนั้นจะกระหึ่มใจ และภูมิใจเพียงไรในการที่ตนได้ออกสติปัญญาและช่วยตนเองจนสำเร็จ? การที่ผู้ใหญ่เข้าอุ้มให้ดูนั้น ถึงแม้จะได้เห็นอะไรที่อยากเห็น ก็คงขาดความกระหึ่มใจ ความภาคภูมิใจ ซึ่ง เป็นปัจจัยเพื่อการล่วงพ้นอุปสรรคด้วยตนเองในภายหน้า¹⁰⁶

106 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ข้อควรคิด : งานกับเล่น," วิทยาคาร 19 (2462): 1371-1372.

จากเรื่องราวข้างต้นที่ท่านยกมากล่าวเป็นตัวอย่างนั้น ก็เพื่อจะเป็นอุทาหรณ์สอนใจ ผู้ใหญ่ทุกคนจะได้เข้าใจและพยายามศึกษาถึงธรรมชาติของเด็กให้มากกว่านี้ ทั้งนี้ท่านได้ชี้ให้เห็น ข้อเสียของการกระทำของผู้ใหญ่นั้น ที่ไม่ทันได้คิดว่าสิ่งที่เด็กกำลังทำอยู่นั้นเป็นการใช้ความ พยายาม เพราะเมื่อเด็กอยากรู้อยากเห็นก็ต้องพยายามหาทางให้เห็นให้ได้ ถือว่าเป็นการ เรียนรู้ที่ดีที่สุดสำหรับเด็กที่ผู้ใหญ่ควรจะเข้าใจ ซึ่งท่านให้ข้อคิดว่าการกระทำดังกล่าวของเด็กคนนั้น จะส่งผลต่อนิสัยเมื่อเขาเติบโตขึ้น เขาควรจะได้รับฝึกหัดตั้งแต่เด็กเพราะจะเป็นการช่วยให้เด็ก คนนั้นได้มีความพยายามที่จะฝ่าฟันปัญหาอุปสรรคเมื่อโตขึ้นได้

2.2.9 การแต่งบทร้อยแก้วเชิงให้ข้อคิด แนะนำ และผูกเรื่อง ในบท ความเรื่อง ความเห็นพ่อถึกเรื่องพระราชบัญญัติประถมศึกษา ท่านได้ผูกเป็นเรื่องขึ้นมา และใน ความตอนหนึ่งท่านได้กล่าวถึงนิสัยของพ่อถึกว่า

เมื่อว่างมือและมีโอกาสเมื่อไร แก่แอบเข้ามาสนทนากับข้าพเจ้าบ่อย ๆ ดูแกชอบพูดกับข้าพเจ้ามาก ที่จะคิดว่าข้าพเจ้าเป็นคนหนึ่งที่พอจะฟังอะไร ๆ ของแกเข้าใจ และอย่างน้อยก็มีมุทิตาจิตต่อความเห็นใหม่ ๆ อันที่จริงข้าพเจ้า ก็มีมุทิตาจิตต่อแกจริง ๆ ดังเคยแสดงแล้วบ่อย ๆ ว่าแกฉลาด แต่ขาดการศึกษา ที่เป็นกิจลักษณะ ค่อยยังชั่วที่ความขาดนี้ได้สติอันเป็นความรู้สำนึกตัวเข้ามาจนเจือ จึงทำให้แกเป็นคนตรงข้ามกับรังแกมหยิ่ง ซึ่งจะได้มุทิตาจิตจากใครเลย แม้คนรังแกมหยิ่งด้วยกัน อันคนหยิ่งต่อหยิ่งนั้นจะรังหรือฉลาดก็ตาม ถ้าความ เห็นขัดกันเข้าที่ไรก็ชวนให้วิวาท ไม่สามารถจะตกลงกันได้ แต่ส่วนข้าพเจ้า กับพ่อถึกนั้นความเห็นขัดกันบ่อย ๆ แต่เรตกลงกันได้ทุกที คือ ถ้าไม่ตกลงเห็น ตามกันก็ตกลงเห็นต่างกัน เป็นอันได้ความตกลงที่ไม่ต้องวิวาททั้งขึ้นทั้งลง อันนี้ แผลงที่พ่อถึกเรียกตามภาษาของแกว่าบรมมุทิตาจิตที่เดียว มุทิตาจิตของข้าพเจ้า ต่อแกโดยมากเกิดเพราะเห็นแกขาดการศึกษา และมุทิตาจิตของแกต่อข้าพเจ้า มักเกิดจากเห็นข้าพเจ้าเป็นคนไม่ขาดวิญญู¹⁰⁷

¹⁰⁷เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ความเห็นพ่อถึกเรื่องพระราชบัญญัติประถมศึกษา," วิทยาคาร 25 (2467): 292.

ท่านได้กล่าวถึงพ่ออีกว่า ชอบเข้ามาคุยกับท่าน ซึ่งท่านก็ได้แสดงมุทิตาจิต คือแสดง ความยินดีและชื่นชมในความสามารถแสดงความคิดเห็นใหม่ ๆ ของพ่ออีกซึ่งพ่ออีกเป็นคนฉลาดแต่ ขาดการศึกษาที่เป็นระบบ แต่พ่ออีกมีสติรู้ตัวรู้สภาพของตนเอง คือรู้จักถ่อมตน ไม่เคยแสดงความ รังแกหยิ่งออกมา ถ้าผู้ใดแสดงความรังแกหยิ่งออกมา ก็ยอมจะไม่ได้รับความชื่นชมหรือยินดี จากใคร และท่านยังเห็นว่าผู้ที่รังแกหยิ่งมา เจอกันจะรังหรือฉลาดก็ตาม ก็ยอมจะต้องทะเลาะ วิวาทกัน เพราะความคิดเห็นไม่ตรงกัน ไม่สามารถจะตกลงกันได้ เพราะต่างคนต่างหยิ่งเข้าหา กันซึ่งท่านมีความเห็นเกี่ยวกับตัวพ่ออีกว่า ถึงแม้จะมีความเห็นขัดแย้งกันบ่อย ๆ กับท่านแต่ก็ไม่ เคยทะเลาะวิวาทกันเพราะต่างคนต่างแสดงมุทิตาจิตต่อกัน ๖ ให้เกียรติซึ่งกันและกัน ซึ่งท่านกล่าว ว่าที่ท่านมีมุทิตาจิตต่อพ่ออีก ก็เพราะเห็นแก่ไม่ได้รับการศึกษาแต่ยังรู้จักแสดงความคิดเห็นโดยไม ่อวดตนหรือแสดงความเย่อหยิ่งออกมา ส่วนพ่ออีกที่มีมุทิตาจิตต่อท่าน ก็เพราะเห็นว่าท่านเป็นผู้มี อารุโสใน เรื่องอายุและประสพการณ์

จากสิ่งที่ท่านได้กล่าวมาข้างต้น ท่านต้องการจะชี้ให้ทุกคนได้เห็นถึงความสำคัญของ การศึกษาที่ทุกคนควรจะศึกษาหาความรู้ ดังตัวอย่างพ่ออีกที่เป็นคนฉลาดแต่ขาดการศึกษาจึงทำ ให้ขาดความเข้าใจในการมองสิ่งต่าง ๆ ได้ ท่านจึงแนะนำให้ทุกคนได้สนใจในการศึกษาเล่า เรียน และรู้จักปฏิบัติตนอย่างเหมาะสม เช่น ไม่แสดงความเย่อหยิ่ง อวดฉลาด มีสติในการพิ- จารณาและรู้จักยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นอย่างมีมุทิตาจิตต่อกันด้วย ดังที่นำมากล่าวเป็นตัว อย่างให้เห็นข้างต้นนี้

2.3 การพูดทางสถานีวิทยุกระจายเสียง ท่านได้พูดทางสถานีวิทยุกระจาย- เสียง เพื่อถ่ายทอดแนวคิดของท่านไปยังประชาชน ซึ่งการพูดดังกล่าวถือเป็นวิธีการหนึ่งที่ท่าน เชื่อว่าจะสามารถปลูกฝังจริยธรรมให้เกิดแก่ผู้ฟังได้ ดังนี้

2.3.1 การพูดทางสถานีวิทยุกระจายเสียงเชิงยกตัวอย่างเปรียบเทียบ และใช้คำถาม ท่านได้ยกตัวอย่างของเรื่องราวใน 2 เรื่อง มากกล่าวในตนเองเปรียบเทียบ เพื่อให้ผู้ฟังได้คิดตามไปว่า ทำไมมนุษย์สามารถคิดค้นในเรื่องของจักรวาลได้ แต่กลับแก้ปัญหาใน เรื่องของเศรษฐกิจในขณะนี้ไม่ได้ ดังที่ผู้วิจัยจะขอยกข้อความบางตอนมากกล่าว เพื่อให้เห็นถึงวิธี การพูดของท่านที่กล่าวออกเป็นเชิงการใช้คำถามแก่ผู้ฟังด้วยดังนี้

...ความสามารถแห่งมันสมองของมนุษย์ไม่มีที่สิ้นสุด นักดาราศาสตร์อาจบอกได้อย่างละเอียดว่าพิภพของเราใหญ่โตเพียงไร, พระอาทิตย์ พระจันทร์ และดาวพระเคราะห์อื่น ๆ อยู่ห่างแค่ไหน มีขนาดและจักรราศีอย่างไร... นักวิทยาศาสตร์ผู้ยอดมนุษย์เหล่านี้ยังสามารถล่วงรู้ถึงได้อย่างละเอียด โฉน นักเศรษฐกิจผู้ยอดมนุษย์ทาง เศรษฐวิทยาจึงไม่สามารถหยั่งรู้ได้แน่นอนในความ เป็นไปแห่งเศรษฐกิจกรรมของโลกที่มนุษย์เองเป็นผู้ประกอบ ก่อให้เกิดขึ้นจนกระทั่ง ความปั่นป่วนวุ่นวายที่มนุษย์เดือดร้อนกันทั่วโลกอยู่ทุกวันนี้?...นักเศรษฐกิจจะยอม สิ้นหลังนักดาราศาสตร์และนักฟิสิกส์ไปอีกถึงไหน?...ทำไมเราจึงเร่งเขลาไม่ สามารถคำนวณและทำนายได้ว่า เมื่อไรความตกต่ำแห่งเศรษฐกิจกรรมใน โลกมนุษย์นี้จะมีที่สิ้นสุดลงได้? นี่แปลว่าอย่างไรกัน? มนุษย์คิดอะไรคิดได้ ทำอะไร ทำได้ จะยอมจำนนต่อผลที่ตนได้ปั้นขึ้นเองจนปั่นป่วนวุ่นวายนั้นหรือ?... 108

จะเห็นว่าวิธีการพูดของท่านนั้น ท่านจะพยายามยกสาระและเรื่องราวความเป็นไปขึ้น มากแล้ว เพื่อให้ผู้ฟังได้มองเห็นภาพอย่างชัดเจน และสามารถเข้าใจในสาระที่ท่านพูดได้ โดยที่ท่านได้กล่าวยกตัวอย่างในเรื่องที่มนุษย์สามารถคิดค้นสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ได้โดยยกตัวอย่างเช่น นักดาราศาสตร์ และนักวิทยาศาสตร์ ที่สามารถคิดค้นสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ยากที่จะวิเคราะห์ หรือค้นหาความเป็นไปของธรรมชาติที่เกิดขึ้นในโลกมนุษย์ได้ แต่นักดาราศาสตร์และนักวิทยาศาสตร์ก็สามารถที่จะคิดค้นได้สำเร็จด้วยความเพียรพยายามของมนุษย์ ซึ่งท่านได้นำเรื่องราวต่าง ๆ เหล่านี้มากแล้วเพื่อที่จะนำมาเปรียบเทียบกับเรื่องราวของเศรษฐกิจในขณะนั้นว่า ทำไมมนุษย์เราถึงไม่สามารถหรือไม่มีใช้ความเพียรพยายาม อย่างนักดาราศาสตร์หรือนักวิทยาศาสตร์บ้าง เพื่อที่จะช่วยแก้ปัญหาของเศรษฐกิจโลกให้ได้ ทั้ง ๆ ที่มนุษย์เป็นผู้สร้างระบบเศรษฐกิจขึ้นมาและเป็นสาเหตุที่ทำให้โลกปั่นป่วนวุ่นวาย ทำให้ประชาชนเดือดร้อนไปตาม ๆ กัน โดยที่ท่านได้ใช้คำถามนำในการพูดเพื่อเป็นการกระตุ้นให้ผู้ฟังได้คิดตามไปด้วย ซึ่งท่านกล่าวว่าที่ผ่านมานักเศรษฐศาสตร์สามารถคิดค้นทำสิ่งที่ยากมากกว่านี้ แต่ทำไมเราจะยอมจำนนกับปัญหาที่มนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้น

108 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ความตกต่ำแห่งเศรษฐกิจ : เท่าที่เราท่านพอจะ เข้าใจได้ทุกคน พูดทางวิทยุกระจายเสียง เมื่อวันที่ 30 สิงหาคม พ.ศ.2474," ใน รศลงกลอน และบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 198-199.

มาเองอย่างนั้นหรือ และจะยอมให้โลกปั่นป่วนด้วยปัญหาเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในขณะนี้หรือ

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่า ท่านได้ใช้วิธีการพูดรายนามเรื่องราว 2 เรื่องมา กล่าวเปรียบเทียบ เพื่อเป็นอุทาหรณ์ให้ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับเรื่องของเศรษฐกิจ ให้ความสำคัญ เพียรพยายาม ให้ความสำคัญจริงจังในการที่จะแก้ปัญหาเศรษฐกิจที่กำลังตกต่ำอยู่นี้ เหมือนกับที่มนุษย์ สามารถคิดค้นสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในจักรวาลหรือนักวิทยาศาสตร์ที่คิดค้นมวลสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตในโลกนี้ได้ ทั้งนี้ท่านได้ใช้คำถาม ๆ เพื่อให้ทุกคนได้ใช้การคิดและพิจารณาเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เพื่อกระตุ้นเตือนทุกคนได้คิดค้นหาทางแก้ไขปัญหาของเศรษฐกิจในขณะนี้ เหมือนกับที่มนุษย์เคยคิดค้นสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลมาแล้ว

2.3.2 การพูดทางสถานีวิทยุกระจายเสียงเชิงให้ข้อคิด และยกตัวอย่างเหตุการณ์เพื่อเป็นอุทาหรณ์ ท่านได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่อง ความตกต่ำแห่งเศรษฐกิจ ซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบต่อทั้งชาวนาและชาวสยาม ดังความตอนหนึ่งว่า

ความจนของชาวนาทำให้ชาวสยามพลอยจนกันไปหมด ตลอดจนกระทั่ง รัฐบาลก็จน ชาวนาไม่มีเงินจับจ่ายพุ่มเฟือย ชาวบ้านทั้งหัวเมืองและในกรุง ก็ขายสินค้าผิด รัฐบาลก็เก็บค่านาไม่ครบได้ เมื่อเงินมีน้อยงานก็มีน้อย พ่อค้า ตัดรายจ่าย พวกคนลดจำนวนลูกจ้าง เป็นเหตุให้จำนวนผู้ไม่มีงานทำทวีขึ้นทุกวิถีแห่งอาชีพ นี่คือความเป็นอยู่ของเราในปัจจุบัน และเป็นความตกต่ำที่เรา รู้สึกกันดี และรู้จักกันทั่ว จนพูดกันติดปาก ไม่ว่าไปที่ไหนก็ได้ยินเรื่องตกต่ำ ทั้งนี้ 109

จากคำกล่าวข้างต้นท่านได้ชี้ให้เห็นผลของเศรษฐกิจตกต่ำ ทำให้ประชาชนทุกคนเดือดร้อนกันไปทั่วหน้า ไม่ว่าจะเป็ชาวนาหรือชาวสยาม ก็ต้องยากจนลงไม่สามารถจับจ่ายใช้สอยได้เหมือนก่อน ไม่มีค่านาให้รัฐ รัฐเองก็ต้องจนลงไปด้วย ร้านค้าทั้งในกรุงนอกกรุงก็ขายสินค้าไม่ออก กิจกรรมต่าง ๆ ก็ต้องลดรายจ่ายลงด้วยการลดค่าจ้าง ลดคนงาน ทำให้คนตกงานไม่มีงานทำกันมากขึ้น ซึ่งท่านได้กล่าวเพื่อเป็นข้อเตือนใจ และให้ข้อคิดแก่ทุกคนเพื่อจะสามารถปรับตัวกับ

เหตุการณ์ดังกล่าวได้ และร่วมมือร่วมใจกันแก้ปัญหาต่าง ๆ ให้ความหลุดพ้นไปได้ นอกจากนั้นท่านยังได้นำคำกล่าวของหมอซิมเมอร์แมน มากล่าวเป็นข้อคิดสำหรับทุกคน ดังความตอนหนึ่งว่า

...หมอซิมเมอร์แมนกล่าวว่า ความตกต่ำแห่งเศรษฐกิจนี้ไม่ใช่ของใหม่ ได้เคยมีมาแล้วในประวัติศาสตร์ และยังมีต่อไปในข้างหน้า...ความตกต่ำแห่งเศรษฐกิจเปรียบเหมือนแม่น้ำที่น้ำขึ้นเปี่ยมฝั่ง ตอนไหนต้ำน้ำก็ล้นฝั่งไหลเข้าไปท่วมทำลายความเสียหายให้แก่ดินแดนทั้งสองฟากฝั่งนั้น...คนมีทรัพย์สินและสามีคู้กันดีก็ช่วยกันก่อทานบเซริมฝั่งขึ้น...เมื่อต่างถิ่นก็ต่างทานบขึ้นป้องกันเช่นนี้ ถ้ากำลังน้ำที่ไหลมายังรุนแรงอยู่มิได้ขาดสายน้ำก็ย่อมเปี่ยมทานบขึ้นอีก จนถึงเขาจะทลายทานบให้พังลงได้วันหนึ่ง...และการป้องกันอย่างที่รัฐบาลจะลงทุนรอนช่วยเหลือราษฎรทุกอย่าง ก็เปรียบเหมือนการทานบจะต้องประสพวันทลาย... 110

จากคำกล่าวข้างต้นนั้นท่านต้องการชี้ให้เห็นถึง คำกล่าวของหมอซิมเมอร์แมน ที่ได้นำเหตุการณ์ทั้ง 2 มากล่าวเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นปัญหา ทำให้ได้รู้และเข้าใจได้ชัดยิ่งขึ้นซึ่งเป็นสิ่งที่เตือนใจทุกคนให้หันมาร่วมมือร่วมใจกันทุกฝ่าย ไม่เฉพาะฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเท่านั้น เพราะท่านเห็นว่าการทำงานใด ๆ จะให้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดีนั้น ต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ก็จะสามารถช่วยบรรเทาเหตุการณ์เหล่านั้นไปได้ อย่างเช่นเหตุการณ์ที่เศรษฐกิจกำลังตกต่ำอยู่ในขณะนี้ ไม่ใช่แต่จะคอยให้รัฐบาลช่วยเหลืออย่างเดียว ดังคำกล่าวว่าการป้องกันอย่างที่รัฐบาลจะลงทุนรอนช่วยเหลือราษฎรทุกอย่าง ก็เปรียบเหมือนการทานบจะต้องประสพวันทลาย" ก็หมายถึงว่าทุกคนจะต้องรู้จักช่วยเหลือตนเองด้วย เพราะกำลังรัฐบาลฝ่ายเดียวย่อมจะต้านทานน้ำในทานบหรือภาวะเศรษฐกิจที่ตกต่ำลงไปได้ ก็ต้องอาศัยทุกคนได้ร่วมมือร่วมพลังกันแก้ไขปัญหาดัง ๆ ดังที่ท่านได้ยกคำกล่าวของหมอซิมเมอร์แมนมากล่าวเพื่อเป็นอุทาหรณ์สอนใจทุกคน

2.3.3 คำสนทนาทางวิทยุเชิงให้ข้อคิด เหตุผล แนะนำและยกตัวอย่าง

เหตุการณ์ ท่านได้พูดถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในกระทรวงมากแล้ว ดังความตอนหนึ่งว่า

บางคนกล่าวว่าเหตุทำให้เกิดเกรียวกราวกันขึ้นคราวนี้ เป็นด้วยทางการกระทรวงให้บำเหน็จความชอบแก่คนในกระทรวงมากกว่า และเร็วกว่าครูที่ทำการสอนอยู่ตามโรงเรียน เรื่องนี้ข้าพเจ้าก็รับว่าคงเป็นความรู้สึกของครูบางคนที่ยังคิดไม่ตลอด...กรมศึกษาธิการผิดกับกรมอื่น ๆ ที่หัวหน้ากรมกอง ตลอดจนพนักงานศึกษา พนักงานตรวจ พนักงานสอบไล่ เป็นต้นตำแหน่งเทคนิคทั้งนั้นต้องเลือกหยิบยอดมาจากครูนั่นเอง...ที่ว่าหยิบยอดก็คือ เลือกครูผู้สามารถและมีแววที่จะเป็นนักการศึกษา (Educationist) ๖๕วันหนึ่ง...ข้าราชการในสำนักงานกรมศึกษา ยกเว้นเสมียนพนักงานต้องหยิบยอดจากครู และธรรมดา ยอดจะต้องพุ่งขึ้นเร็วกว่ากิ่งก้านสามัญ¹¹¹

จากความข้างต้นท่านยกเหตุการณ์จริงขึ้นมากล่าว เพื่อให้เหตุผลต่อผู้ที่เข้าใจผิดคิดว่าทางกระทรวงมีความลำเอียงให้บำเหน็จความชอบแต่เฉพาะคนในกระทรวงมากกว่า และเร็วกว่าครูที่ทำการสอนตามโรงเรียน ซึ่งท่านเห็นว่าเป็นความเข้าใจผิดของคนที่ไม่ได้ใช้ความคิดพิจารณาไตร่ตรองให้ดีก่อน ก็ด่วนสรุปว่ากระทรวงมีความลำเอียงซึ่งท่านให้เหตุผลว่า พนักงานในตำแหน่งต่าง ๆ ของกระทรวงต้องเลือกหยิบยอดขึ้นมาจากครูนั่นเอง ซึ่งท่านได้แนะนำว่าการที่จะเลือกครูเหล่านั้น เข้ามาทำงานในหน้าที่ต่าง ๆ ของกระทรวงนั้น ครูผู้นั้นจะต้องมีความสามารถและมีไหวพริบในการทำงาน เพื่อจะมาทำงานในตำแหน่งนักการศึกษาได้ก็ต้องใช้การคัดเลือก

จากคำพูดของท่านนั้นท่านต้องการจะชี้ให้เห็นว่า การจะกล่าวหาผู้ใดก็ควรจะใช้เวลาพิจารณาในเรื่องราวนั้น ๆ ก่อน นอกจากนี้ยังมีเรื่องเกี่ยวกับแบบเรียนที่มีผู้ปกครองได้ร้องเรียนมาว่า

¹¹¹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำสนทนาทางวิทยุของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เมื่อคืนวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ.2476," วิทยาคาร 33 (2476): 2403-2406.

... เมื่อเด็กซึ่งต้องย้ายไปกับผู้ปกครองต้องไปซื้อหนังสือใหม่เพราะเปลี่ยนโรงเรียนใหม่เช่นนี้ ก็ย่อมเป็นความสิ้นเปลืองโดยใช่เหตุ วิธีทำให้โรงเรียนเลือกใช้แบบเรียนได้ต่าง ๆ กันนี้ จึงไม่ดีเลย ทว่าไม่เข้าใจจึงไม่กำหนดให้แนลงไปว่าชั้นนั้นให้ใช้แบบเรียนอย่างนั้น ๆ เหมือนกันหมดทั่วพระราชอาณาจักร จะได้ว่าไม่เป็นการสิ้นเปลืองของผู้ปกครองโดยไม่เข้าใจเรื่อง... เรื่องเช่นนี้คงมีมาก เห็นใจและเสียใจด้วย แต่ทางราชการต้องนึกถึงประโยชน์ส่วนใหญ่ และประโยชน์ของคนหมู่มาก ประโยชน์เช่นนั้นบางทีก็ไปขัดเข้ากับผลประโยชน์ของบุคคลบ้างเป็นธรรมดา การจัดเพื่อประโยชน์ใหญ่ของคนทั่วไป จะไม่ไปขัดกับประโยชน์บุคคลเสียเลยนั้น เป็นของยากที่จะทำได้... 112

ท่านได้ให้ข้อคิดแก่ผู้ปกครองในเรื่องการให้เด็กย้ายโรงเรียน เพื่อตามผู้ปกครองนั้น ท่านเห็นว่าถ้าไม่มีความจำเป็นมากนักก็ไม่ควรย้ายโรงเรียนเด็ก เพราะเป็นการสิ้นเปลืองโดยใช่เหตุ เนื่องจากต้องเสียค่าส่งจ่ายในเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับการศึกษา ดังที่ผู้ปกครองได้ร้องเรียนมาในเรื่องของการใช้แบบเรียน ที่ผู้ปกครองต้องเดือดร้อนหาซื้อหนังสือใหม่ เพราะเปลี่ยนโรงเรียน ซึ่งผู้ปกครองไม่เห็นด้วยกับการต้องเปลี่ยนหนังสือใหม่เพราะเป็นการสิ้นเปลือง ต้องการที่จะให้ใช้หนังสือเล่มเก่า ซึ่งท่านได้แสดงความเห็นใจต่อผู้ปกครอง โดยได้กล่าวชี้แจงให้เหตุผลว่า การทำอะไรก็ตามต้องคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง และเป็นของธรรมดากับสิ่งที่ทำไปย่อมไปขัดกับความประสงค์ของผู้อื่น ซึ่งส่วนน้อยก็ย่อมต้องคำนึงถึงส่วนใหญ่นั้นเป็นหลัก นอกจากนั้นท่านยังแนะนำอีกว่า

การเข้าโรงเรียนระหว่างภาคเรียน หรือกลางปีหรือปลายปี เมื่อจวนจะถึงการสอบไล่ย่อมไม่เป็นที่ปรารถนา เพราะโรงเรียนสอนนักเรียนเป็นชั้นไม่ได้สอนลาพังตัวใครตัวมัน... ส่วนตัวนักเรียนเองก็ลำบากมากเหมือนกัน

การเรียนไม่ทันเพื่อนทำให้เกิดความท้อถอย นอกจากเสียเวลาในชีวิตยังเป็นเหตุให้เด็กกลายเป็นเด็กหนักไม่เอาเบาไม่สู้เสียเด็กไปอีกได้... 113

นอกจากท่านจะไม่เห็นด้วยกับการทำให้เด็กย้ายโรงเรียน เพราะเป็นการสิ้นเปลืองแล้ว ท่านยังเห็นว่า จะทำให้เด็กต้องลำบากเพราะต้องเข้าเรียนในระหว่างภาคเรียนทำให้การเรียนของเด็กไม่ต่อเนื่อง มีผลกระทบทั้งการเรียนไม่ทันเพื่อนและทำให้เด็กเกิดความท้อถอยในการเรียน ซึ่งจะกลายเป็นคนหนักไม่เอาเบาไม่สู้ ไม่มีความอดทนในการเรียน ดังนั้นท่านจึงแนะนำว่า ควรพยายามย้ายเด็กในเวลาดังนี้ และการเข้าโรงเรียนก็ควรเข้าเรียนในต้นปี

ท่านได้ชี้ให้ผู้ปกครองได้ตระหนักถึงความสำคัญของการนำเด็กเข้าเรียน ถ้าไม่ได้ปฏิบัติตามให้เป็นตามกฎระเบียบ จะก่อให้เกิดผลเสียแก่นิสัยเด็ก ทำให้เด็กเกิดความท้อถอย ขาดความอดทน และเป็นผลเสียของการเรียนของเด็กและท่านยังกล่าวให้เหตุผลอีกว่า

ปัญหาเรื่องจะให้แบบเรียนจำกัดตายตัวทุกชั้น... เดียวนี้เลิกใช้กันแล้ว เพราะเหตุว่าเป็นวิธีแคบ ไม่ช่วยให้ปัญญาแตก และไม่มีการเรียนการสอนทางส่งเสริมให้นักเรียนชอบอ่านหนังสือมาก... หนังสือที่เราถือลิขสิทธิ์เราต้องคอยแก้ไขให้ดีขึ้น และทันสมัยอยู่เสมอ... ก็จะต้องซื้อลิขสิทธิ์ใหม่กันราบ เป็นการสูญสลายและสิ้นเปลืองไม่เข้าเรื่อง... โลกเราต้องการก้าวหน้าอยู่เสมอ วิธีที่ตัดหนทางก้าวหน้าเช่นนั้น จึงเป็นวิธีสำหรับสมัยต้องเลิกกันหมด... วิธีให้มีแบบเรียนอย่างละหลายเจ้าของนี้ช่วยให้นักเรียนได้เรียนและพบเห็นหนังสือเล่ม... แต่ก่อนคนเป็นพหูสูตรได้ด้วยการฟัง แต่เดี๋ยวนี้คนจะต้องเป็นพหูสูตรด้วยทั้งฟังทั้งอ่าน นักเรียนอ่านแต่แบบเรียนจึงต้องล่อให้มีแบบเรียนมาก ๆ... 114

จากคำกล่าวข้างต้นจะเห็นว่า ท่านได้ให้เหตุผลในเรื่องของแบบเรียน ซึ่งข้อเสียของการจำกัดแบบเรียนตายตัวทุกชั้นก็คือ (1) ผู้เรียนไม่ได้รับการพัฒนาปัญญาให้กว้างไกลทันต่อ

113 เรื่องเดียวกัน, หน้า 2407.

114 เรื่องเดียวกัน, หน้า 2408, 2410-2412.

การเปลี่ยนแปลงของโลกซึ่งไม่มีประโยชน์ต่อการส่งเสริมการอ่านของนักเรียน (2) ทาาให้สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเพราะต้องซื้อลิขสิทธิ์ของหนังสืออยู่เรื่อย ๆ (3) ทาาให้แบบเรียนไม่ทันสมัยไม่ทันต่อเหตุการณ์ของโลกภายนอก (4) ทาาให้ต้องเปลืองเวลามากคอยแก้ไขแบบเรียนอยู่เสมอ เพื่อให้ทันสมัย ส่วนข้อดีของการไม่จำกัดแบบเรียนนั้น ท่านได้ให้เหตุผลพร้อมกับแนะนำว่า (1) จะช่วยพัฒนาปัญญาของผู้เรียน เพราะผู้เรียนได้อ่านหนังสือมากก็จะช่วยให้รู้กว้างไกลยิ่งขึ้นเนื่องจากมีแบบเรียนให้เลือกอ่านมาก (2) ช่วยทำให้แบบเรียนไม่ล้าสมัย ทันสมัยทันต่อเหตุการณ์และความเปลี่ยนแปลงของโลกได้ (3) เป็นการประหยัดงบประมาณรายจ่าย ไม่ต้องสุรุ่ยสุร่ายสิ้นเปลืองกับการต้องซื้อลิขสิทธิ์ของหนังสืออยู่เรื่อย ๆ

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า ท่านได้ชี้ให้ผู้ฟังได้เข้าใจถึงข้อดีข้อเสียของแบบเรียน และเห็นความสำคัญในข้อนี้ และท่านได้กล่าวแนะนำว่าการที่สนับสนุนให้เด็กเป็นพหูสูตรหรือผู้รู้กว้างได้ก็รัดยการให้เด็กรู้จักรักการอ่าน นอกจากการฟังทาาให้เด็กมีโอกาาที่จะเลือกอ่านแบบเรียนได้มากขึ้น เป็นการพัฒนาดิษฐ์เด็กให้เป็นคนรักการอ่านและทาาให้ดิษฐ์นิสัยไปจนกระทั่งดิษฐ์ขึ้น เขาก็ยังคงมีนิสัยรักการอ่านอยู่เสมอ ดังที่ท่านแนะนำว่า

ให้มีหนังสือในห้องสมุดมาก ๆ ให้มีสริมสรอ่านหนังสือ ให้อ่านแล้วมีการดิษฐ์ว่าดี เหล่านี้ล้วนเป็นกรณีแวดล้อม เพื่อฝึกฝนอบรมเด็กให้เกิดนิสัยชอบอ่าน จะได้เกิดผลเมื่องานภายในที่ปรับชีวิต และความเป็นไปเข้าให้เหมาะสม ความต้องการของสมัย... 115

จะเห็นว่าท่านเห็นความสำคัญอย่างมากในเรื่องการอ่าน ดังที่ท่านกล่าวว่าการอ่านเท่านั้นที่จะเป็นพหูสูตรได้ ดังนั้นท่านจึงแนะนำให้มีห้องสมุดมาก ๆ มีสริมสรสำหรับให้เด็กได้เข้าไปนั่งอ่าน มีการพูดคุยดิษฐ์ว่าดีกัน เพื่อฝึกและพัฒนาสติปัญญา และปลูกฝังนิสัยรักการอ่านของเด็กเมื่อเด็กเหล่านี้ ได้รับการพัฒนาศติปัญญาให้กว้างไกล เขาก็จะสามารถเป็นพลเมืองที่มีคุณภาพสามารถปรับและพัฒนาชีวิตของเขาให้ทันต่อสมัยและทันต่อการเปลี่ยนแปลงของโลกภายนอกได้

2.4 การแสดงปาฐกถา เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเห็นว่า การแสดงปาฐกถา เป็นวิธีการหนึ่งสำหรับการสอนนอกโรงเรียน เพื่อให้ประชาชนทุกคนได้มีความรู้ในเรื่องราวและความเป็นไปในทางโลกและทางธรรม ดังบทหรือกรอนที่ว่า

การเรียนประชากรราษฎรต้อง	แสวงหา
จึงจัดปาฐกถา	เทศน์ทั้ง
ธัมมะและวิทยา	ต่างต่าง
ตามวัดตามบ้านตั้ง	แต่ถ่วงชวนประชุม ¹¹⁶

ท่านเชื่อว่าการแสดงปาฐกถาจะเป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ใช้ในการสอนประชาชนสำหรับผู้ที่ต้องการแสวงหาความรู้ทั้งความรู้ทางโลก และความรู้ทางธรรมที่จัดตามวัด ตามบ้านและที่อื่นแล้วแต่จะจัดขึ้นมา ดังนั้นท่านจึงใช้การแสดงปาฐกถาเพื่อให้ความรู้ต่าง ๆ แก่ประชาชน รวมทั้งถ่ายทอดแนวคิดและปลูกฝังจริยธรรม ดังจะขอแนะนำการแสดงปาฐกถามากกว่าดังนี้

2.4.1 การแสดงปาฐกถาเชิงแนะนำ และยกตัวอย่างเหตุการณ์ ท่านได้แสดงปาฐกถาเพื่อแนะนำให้ประชาชนได้รู้และเข้าใจ โดยยกเหตุการณ์จริงที่ผ่านๆ มา กล่าวให้ประชาชนได้เห็นถึงความตอนหนึ่งว่า

การเปิดประตูค้าให้ชาวต่างประเทศย่อมมีทั้งคุณและโทษ คุณนั้นมีมากไม่
ต้องกล่าวถึง อย่างน้อยเรารักษาอิสราภาพไว้ได้ก็เพราะจากว่างนี้ แต่โทษที่
เกิดก็มหันต์เหมือนกัน เพราะไทยแพ้เงินในการแข่งขันค้าอยู่ก่อนแล้ว มาบัดนี้

¹¹⁶เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ชุมทรัพย์ 4" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 187-188.

ต้องมาแพ้ฝรั่งเข้าอีก เดียวนี้เงินฝรั่ง แยก ไม้ฯแต่ทว่าหน้าที่เสมอคนกลาง
เท่านั้น ยังเข้าเข้ามาจัดและทำสินค้าในเมืองเรา เพื่อแข่งกับเราหนักขึ้นอีก¹¹⁷

จากความข้างต้น ท่านได้กล่าวถึงการเปิดประเทศนั้นมีทั้งคุณและโทษ ซึ่งทุกคนควรจะ
ต้องระมัดระวัง เพราะท่านเห็นว่าเราเคยเสียเปรียบในเชิงการค้ากับคนจีนมาก่อนแล้ว และ
ยังต้องตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของต่างชาติที่ เข้ามาครอบครองเศรษฐกิจของไทย เข้ามาดำเนิน
ธุรกิจการค้าในไทย ซึ่งท่านเห็นว่าคนไทยไม่ยิ่งดูตาย

จะเห็นว่าจากคำกล่าวข้างต้นท่านต้องการชี้ให้เห็นถึงโทษมากกว่า เพื่อเตือนสติทุกคน
ซึ่งผู้วิจัยคิดว่าในคำกล่าวของท่านที่ว่า "เพราะใจกว้างนี้" ท่านคงจะหมายถึงการแสดง ความ
เอื้อเฟื้อต่อต่างชาติ ซึ่งท่านเห็นว่ามีทั้งคุณและโทษ แต่สาเหตุการณ์หรือสถานการณ์อย่างนี้ ท่าน
อยากให้ทุกคนแสดงความเอื้อเฟื้อหรือใจกว้างแต่พอควร อย่ามากจนเกินไป ถึงแม้ว่าท่านจะมี
แนวคิดให้ทุกคนมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกันก็ตาม แต่ท่านคงหมายถึงในสถานการณ์อย่างนี้ทำให้
เกิดโทษ ดังที่ท่านได้นำเหตุการณ์ที่ผ่านมา มากล่าวเตือนและแนะนำให้ทุกคนได้ตระหนักถึง
ความเหมาะสมและความถูกต้อง และพยายามปรับตัวให้สามารถแข่งขันในเชิงการค้ากับต่างชาติ
ให้ได้

2.4.2 การแสดงปาฐกถาเชิงวิพากษ์ข้อคิด แนะนำ และยกตัวอย่างเหตุ-
การณ์ ท่านได้แสดงปาฐกถาในหัวข้อว่า "ทำไมพ่อค้าไทยจึงหายาก" โดยท่านได้ยกเหตุการณ์
จริงขึ้นมาเพื่อเป็นข้อคิดให้ประชาชนได้เข้าใจและมองเห็นถึงปัญหา และเพื่อให้ทุกคนได้รู้ว่าควร
จะปฏิบัติตนต่อไปอย่างไร เพื่อมิให้ต่างชาติเข้ามาครอบครองกิจการค้าของไทย ดังความว่า

¹¹⁷ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถา เรื่อง "สยามกับพาณิชย์" แสดงที่สามัค-
ยาจารย์สโมสรสถาน วันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ.2475" ใน หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิง
ศพ นายกรรชิง รัชติกเสถียร ณ เมรุวัดธาตุทอง 15 มีนาคม 2516 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
ไทยเกษม, 2516), หน้า 53

ชาวสยามเป็นกสิกร เขาก็อาจจะมียูบล้วนจากพระราชกรณียกิจ
 ท่านา เซึ่งการค้าจึงไม่ชำนาญและไม่อยู่ในความสนใจ... ฝ่ายราชการหัด
 คนจีนได้ทำอะไรก็ใช้ราชการหมด... รัฐพาณิชย์ของเราจึงตกไปอยู่ในมือของ
 พ่อค้าต่างประเทศแทบทั้งหมด พ่อค้าไทยนอกจากเสียเปรียบพ่อค้าชาวต่าง
 ประเทศในทางที่รัฐบาลของตนแย่งเอาคนดี ๆ หมด ยังเสียเปรียบอีกอย่าง
 หนึ่งคืองานตั้งต้นใหม่ ๆ ต้องปั้นโครงการขึ้นใหม่แท้ ๆ... งานปั้นโครงการ
 เช่นนี้คนของเราไม่มีความรู้ความชำนาญ... ใจนึกสู้คนอื่นที่เขาชำนาญการ
 และมีความรู้เฉพาะทาง... ฉะนั้นโครงการค้าขายใหม่ ๆ ที่ผุดขึ้นสองฟาก
 แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นโรงสีข้าว โรงเลื่อยบ้าง ธนาคารบ้าง... จึงเป็นฝีมือ
 ของชาวต่างประเทศแทบทั้งหมด... เพียงอาศัยเป็นบันไดสำหรับปีนขึ้นไปเป็น
 พ่อค้าก็อาศัยยากเสียแล้ว เพราะถ้าแก่พวกไหนก็ขอใบ้ลูกจ้างพวกนั้น นอก
 จากหายากหรือหาไม่ได้ จึงยอมรับพวกอื่น... 118

จากคำกล่าวข้างต้นท่านได้ยกสภาพการณ์ความเป็นไปในเชิงการค้าในประเทศไทยมา
 กล่าว เพื่อชี้ให้ประชาชนได้รู้และเข้าใจถึงสภาวะของคนไทยที่ต้องเผชิญกับปัญหาเหล่านี้ ซึ่งผู้
 วิจัยคิดว่า การแสดงปาฐกถาในเรื่องดังกล่าวก็เป็นเพราะท่านมีความเป็นห่วงและต้องการให้ทุก
 คนเล็งเห็นถึงความสำคัญในเรื่องดังกล่าว เพื่อให้ทุกคนเกิดความรู้สึกเสียตายหรือหวงแหนใน
 อาชีพที่คนไทยควรเป็นเจ้าของ เนื่องจากอยู่ในสิ้นแผ่นดินไทย อดยลลุกขึ้นมาทำกิจการค้าเองบ้าง
 แต่ถึงอย่างไรก็ตามท่านทราบถึงนิสัยของคนไทยส่วนใหญ่ที่ขาดความกระตือรือร้น ขาดความมานะ
 อดทน และเห็นว่าเป็นงานที่ยากต้องใช้ความรู้ความชำนาญในการประกอบกิจการค้าเหล่านั้นและ
 เนื่องจากคนไทยเคยชินอยู่กับอาชีพการทอผ้า การค้าข้าวเป็นหลักอย่างเดียว ส่วนอาชีพอื่นก็มี
 เล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งทุกคนจะหันเข้าหางานราชการเป็นส่วนใหญ่ จึงทำให้ขาดคนดีคนเก่งที่จะมา
 ดำเนินการค้า

จากคำกล่าวของท่านจึงเป็นการกระตุ้นเตือนประชาชน และให้ข้อคิดแก่ทุกคนในเหตุ-
 การณ์ที่ผ่านมา และคิดว่าคำกล่าวของท่านคงจะช่วยแนะนำให้ทุกคนหันมาทบทวน และพยายาม
 ศึกษาหาความรู้ความชำนาญในเชิงการค้าบ้างก็ได้ ซึ่งท่านเชื่อว่าคำกล่าวของท่านนั้นคงจะเป็น

ประโยชน์ต่อคนไทยทุกคน ที่จะปรับนิสัยใจคอเสียใหม่

2.4.3 การแสดงปาฐกถาเชิงให้ข้อคิด และเปรียบเทียบเพื่อเป็นอุทาหรณ์
ท่านได้กล่าวแก่ประชาชนเพื่อเป็นอุทาหรณ์สอนใจ โดยกล่าวในเชิงเปรียบเทียบ ระหว่างชาว
สยามเลือดจีนกับชาวสยามเลือดกลีกร และเพื่อเป็นข้อคิดแก่ประชาชนในการที่จะได้นาคำกล่าว
ของท่านไปพิจารณาถึงความเป็นจริงที่ควรจะต้องแก้ไขเพื่อให้เกิดความมั่นคงแห่งประเทศชาติได้ ดัง
ความตอนหนึ่งว่า

เคราะห์ดีที่พวกเราได้ชาวสยามเลือดจีน เป็นทหารเอกของชาติในพหุสมัย-
การของเรา ถ้ามิฉะนั้นการค้าของสยามจะตกไปอยู่ในมือชาวต่างประเทศหมด
ทหารเอกของเราเหล่านี้ ได้กู้หน้าเราไว้ในโลกแห่งพหุสมัย เขาไม่มีเลือด
กลีกรร้อยเปอร์เซ็นต์อย่างไทยแท้ เขาได้เลือดพหุสมัย และได้โครงการหรือ
นั่งร้านของพหุสมัยสืบเนื่องจากบรรพบุรุษของเขาโดยตรงบ้างโดยอ้อมบ้าง ไม่
มากนักน้อย เขาแหละเป็นผู้กู้ประเทศในทางเศรษฐกิจสงคราม คือ สงครามอิคอน-
มิคส์ ซึ่งคับขันยิ่งกว่าสงครามอาวุธเสียอีก¹¹⁹

จากคำกล่าวข้างต้นจะเห็นว่า ท่านยังมีความยินดีที่ชาวสยามเลือดจีนได้เป็นผู้กู้สถาน-
การณ์คับขันในด้านเศรษฐกิจของไทยให้รอดพ้นจากภัยอันตรายของสงครามเศรษฐกิจได้ ซึ่งการที่
ท่านใช้คำว่า "สยามเลือดจีน" นั้น ผู้วิจัยคิดว่าท่านคงหมายถึงลักษณะนิสัยซึ่งคนไทยที่มีเลือดจีน
ปนอยู่ ซึ่งเลือดจีนนั้นเป็นเลือดของความขยัน อุตุน มีความสามารถและความชำนาญในเชิงการค้า
ซึ่งคนไทยไม่มี จะเห็นว่าท่านได้นำมาเปรียบกับ "เลือดกลีกรของคนไทย" ก็คือ การที่ท่าน
ค้าขาย ที่ไม่ได้ใช้เทคนิคในเชิงการค้า เพราะเป็นอาชีพหลักและเป็นอาชีพดั้งเดิมของคนไทยอยู่
แล้ว ซึ่งในความหมายของคำกล่าวของท่านนั้น ถ้าจะเปรียบถึงนิสัยของคนไทยก็คือ ขาดความ
กระตือรือร้น เฉื่อยชา ยึดอาชีพทำนา ค้าขายไปเรื่อย ๆ ไม่คิดหาเทคนิคหรือวิธีการใหม่ ๆ ใน
การที่จะนำมาใช้เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ขึ้น ซึ่งตรงกันข้ามกับคนจีนที่ได้รับการฝึกฝนในทางการ
ค้ามาตั้งแต่เล็กจากพ่อแม่ จากบรรพบุรุษของเขาเหล่านั้น

119 เรื่องเดียวกัน, หน้า 54

จะเห็นว่าการแสดงปาฐกถาของท่านในเรื่องดังกล่าว ถ้าพิจารณาแล้วจะเห็นว่าท่านได้พยายามสอดแทรกแนวคิดทางจริยธรรมไว้ในเนื้อหา ซึ่งท่านได้กล่าวเพื่อเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องกิจการค้า โดยใช้การเปรียบเทียบระหว่างชาวสยามเลือดกสิกร กับชาวสยามเลือดจีน เพื่อให้ผู้ฟังได้มองเห็นและเป็นการให้ข้อคิดแก่ทุกคนที่ควรจะปรับนิสัยให้เป็นคนมีความขยันขันแข็ง มีความอดทนต่อการค้าขาย พยายามศึกษาหาความรู้ความชำนาญในเชิงการค้า เพราะไม่เช่นนั้นแล้วกิจการค้าทุกอย่างอาจจะตกอยู่ในมือของชาวต่างชาติทั้งหมดก็ได้

2.4.4 การแสดงปาฐกถาเชิงแนะนำ ให้เหตุผล โดยยกตัวอย่างเปรียบเทียบ ท่านได้กล่าวในหัวข้อเรื่อง "เราต้องเพาะพ่อค้าไทยขึ้น" โดยท่านได้กล่าวแนะนำในความตอนหนึ่งว่า

...ข้าพเจ้าไม่ได้หมายความว่าให้ราชการไปทำงานพาณิชย์ นอกจากที่เป็น
กรมธนารักษ์ หมายเพียงให้ใช้ความรู้ความชำนาญจับมือศิษย์ซึ่งชาติทั้งสองอย่าง
นั้นให้เขียนหนังสือจนเป็นตัวได้ แล้วก็ปล่อยให้เขาเขียนเองเท่านั้น พูดอีก
อย่างหนึ่งที่ว่ารัฐบาลเป็นที่เลี้ยงให้ จนราษฎรยืนบนขาของตัวเองได้แล้ว ก็
ปล่อยให้เดินไปโดยลำพังขาของตัวเอง...จะได้เป็นการเพาะพ่อค้าของเรา
ไว้ต่อสู้เศรษฐกิจซึ่งกำลังฮึกเหิมอยู่ทั่วโลก...เรายังขาดความรู้ความ
ชำนาญ การตั้งบริษัทของเราจึงมักไม่ค่อยสำเร็จ...เมื่อแรกไฟฟ้าอุบัติขึ้นใน
ประเทศสยาม คนไทยเป็นผู้คิดตั้งบริษัทขึ้นก่อน แต่แล้วก็เลิกล้ม ต้องชาวต่าง
ประเทศมาตั้งขึ้นอีกจึงสำเร็จและรุ่งเรืองใหญ่โต...ดังนั้นเราเห็นหรือยังว่า
เราขาดพ่อค้าไทย เราต้องเพาะขึ้นมาให้ทันจงได้... 120

จากคำกล่าวข้างต้นท่านได้แนะนำในเชิงเปรียบเทียบว่า ให้มีความช่วยเหลือกัน โดย
ผู้ที่มีความรู้ความชำนาญ คือรัฐบาลได้ช่วยให้การเกื้อหนุนดูแลประชาชนคล้ายกับการสอนให้ผู้นั้น
หัดเขียนหนังสือ เมื่อเป็นแล้วก็ปล่อยให้เขียนเอง นั่นก็หมายถึงว่าเมื่อประชาชนมีความรู้ความ
สามารถพอที่จะดำเนินกิจการค้าเองได้แล้ว ก็ค่อยปล่อยให้ดำเนินไปตามลำพัง ซึ่งท่านได้ให้
เหตุผล โดยยกตัวอย่างให้เห็นในเรื่องของไฟฟ้าที่คนไทยเป็นผู้คิดตั้งบริษัทขึ้นเองก่อน แต่แล้วก็

ไม่สามารถทำต่อไปเองได้ ก็ต้องให้ชาวต่างประเทศมาตั้งขึ้นเองจึงจะสำเร็จและรุ่งเรืองใหญ่
 ชาติขึ้นได้ ดังนั้นเหตุผลข้างต้นจึงเป็นคำกล่าวที่ยกขึ้นมาเพื่อให้ทุกคนได้ช่วยกันสร้างพ่อค้าไทยให้
 เกิดขึ้น เพื่อจะได้เป็นกำลังในการต่อสู้กับสงครามเศรษฐกิจที่กำลังแพร่หลายอยู่ทั่วโลก

2.5 การวิจารณ์และการแสดงความคิดเห็น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ใช้
 การวิจารณ์ และการแสดงความคิดเห็นเป็นการถ่ายทอดแนวคิดเพื่อสร้างสรรค์สิ่งที่ถูกต้อง และ
 เหมาะสมตามแนวคิดของท่าน โดยท่านได้สอดแทรกแนวคิดทางจริยธรรมไว้ในข้อวิจารณ์และการ
 แสดงความคิดเห็นในเรื่องต่าง ๆ ดังจะขอนำมากล่าวตามวิธีการปลูกฝังของท่านดังนี้

2.5.1 การวิจารณ์เชิงให้ข้อคิดและเหตุผล จาก "หนังสือวิจารณ์
 เพรเดริคมหาราชแห่งปรัสเซีย" นั้น ท่านได้กล่าวถึงการเขียนของไทยเราว่า การเขียนนิทาน
 ซึ่งผูกขึ้นจากเกร็ดพงสาวดาร ที่มีผู้นำมาใช้แต่งกันอย่างมากมาย ซึ่งสร้างความเข้าใจผิดแก่ผู้
 อ่านเป็นอย่างมาก ดังความบางตอนว่า

...เรื่องพงสาวดารแท้ของเรายังมีอ่านน้อย นิทานซึ่งผูกขึ้นจากเกร็ดพงสาว-
 ดารซึ่งกำลังมีผู้แต่งพุ่งเพื่อ เนื่องจากคนชอบอ่านยังเป็นของแสลงกับนักอ่าน
 ชั้นรุ่น ๆ อยู่มาก... คำว่านิทานหรือเรื่องอ่านเล่นก็สารภาพอยู่ในตัวแล้วว่า
 ฆ่าฆ่าเรื่องจริง... แต่ผู้แต่งบางคนระวังน้อยเต็มที มุ่งแต่จะเขียนให้สนุก ถือ
 เสียว่าตนเขียนเรื่องนิทานต่างหาก หาได้เขียนเรื่องจริงตามประวัติศาสตร์ไม่
 ความระวังจึงตกไปเป็นภาระของผู้อ่านเอง ว่าตนอ่านเรื่องจริง คือ ประวัติ-
 ศาสตร์หรือเรื่องนิทานสำหรับอ่านเล่น... เพราะโดยปกติเรายังมีความรู้เรื่อง
 พงสาวดารของเราเองน้อยนัก... เวลาอ่านนิทานเทียบพงสาวดารที่ผู้แต่งไม่
 ระวัง... กลายเป็นอุปาทานหรือความหลงว่าเป็นจริงไป ซึ่งเป็นภัยแก่พระราช
 พงสาวดารของเราหาที่สุดมิได้... 121

121 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "วิจารณ์ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี" ใน
วิจารณ์เพรเดริคมหาราชแห่งปรัสเซีย เล่ม 1, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์,
 เรียบเรียง (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 24-25.

จากข้อความข้างต้น ท่านได้กล่าวถึงเรื่องพงสาวดารของไทยเรายังมีให้อ่านน้อยจึงทำให้ผู้อ่านขาดประสบการณ์ ขาดความรู้เรื่องเกี่ยวกับพงสาวดาร ทั้งนี้ในเรื่องดังกล่าวท่านจึงได้ให้ข้อคิดเชิงตักเตือนผู้แต่งที่ขาดจริยธรรมในเรื่องของความรับผิดชอบต่อผู้อ่าน และขาดความรับผิดชอบต่อหน้าที่ของผู้แต่งที่ไม่พยายามจะทำในสิ่งที่ถูกต้องตรงกับความเป็นจริง คิดแต่เพียงว่าเขียนเพื่อให้ผู้อ่านชอบและเกิดความสุข คิดว่าตนเองเขียนนิทานไม่ไช่เขียนพงสาวดาร แต่ลืมนึกไปว่าเราเขียนนิทานเทียบพงสาวดาร ซึ่งมีส่วนของความเป็นจริงอยู่ ทั้งนี้ท่านได้ให้เหตุผลถึงผลของการกระทำของผู้แต่งนี้ว่า ก่อให้เกิดผลร้ายต่อผู้อ่าน ทำให้ผู้อ่านเข้าใจผิด เนื่องจากผู้อ่านยังอยู่ในวัยรุ่น ที่ยังไม่มีความสามารถในการอ่านและไม่สามารถแยกแยะหรือพิจารณาได้ว่าอะไรคือนิทาน อะไรคือพงสาวดาร ซึ่งท่านกล่าวด้วยความเป็นห่วงผู้อ่านที่อาจจะต้องหลงไปกับเรื่องราวที่ผู้เขียนแต่งขึ้นมา ทำให้เกิดความเข้าใจผิดในเรื่องที่อ่าน ซึ่งคิดไปว่าเป็นเรื่องจริง เนื่องจากผู้เขียนได้นำพงสาวดารมากล่าวเทียบกับนิทานที่แต่งขึ้นมา จึงกลายเป็นผู้อ่านจะต้องใช้ความระมัดระวังในการอ่าน แทนที่ผู้แต่งจะใช้ความระมัดระวังในการเขียน จึงทำให้กลุ่มผู้อ่านเป็นเด็กรุ่น ๆ หลงไปว่าเรื่องที่อ่านเป็นจริงไป รวมไปถึงเป็นผลร้ายต่อพระราชพงสาวดารของเราอย่างมากอีกด้วย

จากข้อวิจารณ์ข้างต้นนั้น ท่านได้ให้ข้อคิดและเหตุผลต่อผู้ที่เกี่ยวข้องได้เห็นถึงโทษของการกระทำที่ขาดความรับผิดชอบต่อ ขาดความระมัดระวัง และขาดจิตสำนึกของผู้แต่งที่ไม่ได้คำนึงถึงผลเสียที่ตามมา ซึ่งจะบังเกิดแก่ผู้อ่านและผลเสียแก่ประวัติศาสตร์ของไทยเรา

2.5.2 การวิจารณ์เชิงให้ข้อคิด เหตุผลและยกตัวอย่าง นอกจากนั้น

ท่านยังได้วิจารณ์ การเขียนพงสาวดารของไทยเราไว้ในหนังสือ "วิจารณ์เพรเดริคมหาราชแห่งบรัสเซล" ว่า

อย่างไรแต่การเขียนนิทานเทียบพงสาวดารเลย แม้แต่การเขียนพงสาวดารจริง ๆ ของเรา ก็ยังไม่ปราศจากความประมาท ในอันจะปล่อยให้เรื่องนิยายแทรกแซงเข้ามาทำลายความเสียหายให้แก่เรื่องจริงเสียทีเดียว จนเกิดศัพท์ว่า "กู" ซึ่งเป็นที่ทราบกันอยู่ดีแล้ว ข้าพเจ้าได้เคยเห็นผู้ศึกษาเรื่องพระราชประวัติแห่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เก็บความรู้หนังสือสยามประเทศและที่อื่น ๆ

อีก โดยมิได้ระแวงแม้แต่น้อยว่าจะมีผิดพลาดบ้างเลย ยิ่งกว่านั้นผู้ศึกษาหม่ ๆ ที่ข้าพเจ้าเคยพบนั้น สามารถเขียนพระราชดำรัสของพระนารายณ์ เมื่อยังเป็นพระราชกุมาร ตรัสโต้ตอบกับพระพี่เลี้ยงและพระประยูรญาติอย่างที่เราเรียกว่า "เขียนเลขาน" ในเรื่องซึ่งตนให้ชื่อว่า พระราชประวัติแห่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยมิได้อ้างหลักฐานว่า ได้ยินมาแต่ไหน... 122

จากคำกล่าวข้างต้นของท่านนั้น ท่านพยายามที่จะให้ข้อคิดแก่ทุกคนในเรื่องของหน้าที่ความรับผิดชอบที่ผู้ที่มีหน้าที่ในการเขียนพงสาวดาร ซึ่งท่านตำหนิผู้เขียนว่า ยังมีความประมาทในการเขียนที่ปล่อยให้เรื่องนิยายเข้ามาแทรกแซง เข้ามาทาคความเสื่อมเสียให้แก่พงสาวดาร ซึ่งจะต้องเผยแพร่ออกไปสู่ผู้อ่านทำให้ผู้อ่านเข้าใจผิด ทั้งนี้ท่านเห็นว่าผู้เขียนมักจะกุเรื่องหรือสร้างเรื่องขึ้นมาจนกลายเป็นความเสียหายของหนังสือเล่มนั้น ซึ่งท่านได้ให้เหตุผลโดยยกตัวอย่างของการเขียนเรื่อง พระราชประวัติแห่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่มีผู้เขียนสร้างความผิดพลาด สร้างความประมาทให้แก่ตนเอง โดยการเขียนและใช้ชื่อว่า พระราชประวัติแห่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งผู้เขียนได้รวบรวมจากหนังสือสยามประเทศและเอกสารอื่น ๆ โดยผู้เขียนไม่ได้ระมัดระวังว่า จะเกิดข้อผิดพลาดใดในการนำข้อมูลเหล่านั้นมาเขียน และท่านยังได้กล่าวอีกว่า โดยเฉพาะผู้เขียนมักจะนำข้อความนั้นมาแต่ขาดการอ้างอิงหลักฐานที่มา ให้แน่ชัดว่านำมาจากที่ไหน

จากคำกล่าวของท่านนั้น จะเห็นว่าสิ่งที่ท่านได้ยกตัวอย่างมาแสดงให้เห็นนั้นก็เพื่อจะชี้ให้เห็นถึงการกระทำของผู้นั้นว่า เป็นการกระทำที่ประมาท ขาดความรับผิดชอบ ขาดความรอบคอบในหน้าที่ และยิ่งก่อให้เกิดผลเสียตามมาอย่างมาก ซึ่งเป็นผลเสียทั้งต่อตนเองและผู้อื่น

2.5.3 การวิจารณ์เชิงแนะนำ ให้เหตุผลและยกตัวอย่าง ท่านได้ยกตัวอย่างและแนะนำเกี่ยวกับวิธีการเขียนไว้ในหนังสือ เพชรเดริคมหาราชแห่งปรัสเซีย ในข้อความตอนหนึ่งว่า

...เมื่อมาเห็นเรื่องเพชรเดริคมหาราชกล่าวโดยอ้างหลักฐานที่ได้มา ตลอดจนหนังสือที่อ้างนั้นหน้าเลขที่เท่าไรก็บอกด้วย และระวางนักที่จะไม่อ้างคำพูดอะไรของใครลอย ๆ ปราศจากหลักฐาน เพราะเป็นเรื่องประวัติการ ไม่ใช่เรื่องนิทาน ข้าพเจ้าจึงเกิดความพิติอีกข้อหนึ่ง ในอันจะได้เห็นหนังสือนี้เป็นเยี่ยงอย่างแก่ผู้ศึกษา ผู้เขียน ตลอดจนถึงผู้อ่านเรื่อง พงสาวดารและประวัติศาสตร์ของเรา... 123

จะเห็นว่าท่านได้ให้คำแนะนำโดยการยกตัวอย่างเรื่อง เพชรเดริคมหาราชแห่งปรัสเซียถึงวิธีการเขียนของเขาว่า เขาจะอ้างหลักฐานที่มาของเรื่องราวให้ผู้ศึกษาและผู้อ่านได้เห็น โดยเขาจะไม่ยกมาลอย ๆ โดยปราศจากหลักฐาน เพราะเรื่องที่เขียนไม่ใช่นิทานแต่เป็นประวัติศาสตร์ ซึ่งจำเป็นต้องมีที่มาอย่างแน่ชัด เพื่อประกอบความเชื่อถือของเรื่องราว นั้น ๆ ซึ่งท่านต้องการจะให้ผู้เขียนของไทยเราได้นำไปเป็นแบบอย่างในการเขียนที่ถูกต้อง มิเช่นนั้นแล้วจะไม่ใช่งานพงสาวดาร จะกลายเป็นนิทานซึ่งไม่ต้องอ้างหลักฐาน

ข้อความที่ท่านกล่าวมานั้นเป็นการกล่าวเพื่อแนะนำ โดยท่านได้ยกตัวอย่างเพื่อให้ทุกคนได้เห็นและสามารถปฏิบัติได้ถูกต้องและเหมาะสมกับการเขียนเรื่องราวต่าง ๆ ในพงสาวดาร และสำหรับผู้ศึกษาและผู้อ่านจะได้มีความเข้าใจอย่างชัดเจน และไม่ก่อให้เกิดความเข้าใจผิดต่อผู้ศึกษา นอกจากนั้นท่านยังแนะนำให้อ่าน เรื่อง เพชรเดริคมหาราชแห่งปรัสเซีย โดยท่านได้ยกตัวอย่างเนื้อหาของเรื่องดังกล่าวมา เพื่อให้ทุกคนได้เห็นถึงประโยชน์ของการอ่านเรื่องราวต่าง ๆ ดังความบางตอนที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้

123 เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

ข้าพเจ้าใคร่ชักชวนให้ชาวเราอ่านเรื่อง เพชรเดริคมหาราชแห่งบรัสเซียม
 นี้คือ ที่เห็นเป็นเรื่องเต็มไปดด้วยภาพแห่งชีวิต และสภาพแห่งธรรมชาติกล่าวคือ
 สมบูรณ์ทั้งความเป็นไปที่มนุษย์เป็นผู้บันดาล และความเป็นอยู่ที่เป็นอย่างตาม
 ธรรมชาติ...แต่ภาพแห่งชีวิตของวีรบุรุษ เช่น เพชรเดริคมหาราชย่อมเต็มไป
 ด้วยรส อันจะทำให้เป็นเยี่ยงอย่างเป็นความรู้ ความบันเทิงใจและความหวานไหว
 ซึ่งชวนให้เกิดความคิดคำนึง และความแตกฉานแห่งวิถีจิตต์ของผู้อ่านได้เป็นอเนก
 ประการ ชีวิตของคนเราย่อมเต็มไปด้วยการกระทำทั้งผิดและถูก ผู้ศึกษาย่อม
 เพียรสังเกตการกระทำของตนเอง และของผู้อื่นรอบข้าง เพื่อจะให้เห็นว่า
 อะไรถูกอะไรผิด สิ่งใดถูกจะได้บำเพ็ญต่อไป และสิ่งใดผิดจะได้ละเว้นเสีย
 เพื่อความเป็นอยู่ของเราให้ดีขึ้น... 124

จากข้อความข้างต้น จะเห็นว่าท่านได้ยกตัวอย่างเรื่อง เพชรเดริคมหาราช โดยท่าน
 ได้แนะนำว่า ทุกคนควรอ่านเรื่องดังกล่าวเพราะมีเนื้อหาสาระเรื่องราวความเป็นไปของวิถีชีวิต
 ของมนุษย์และธรรมชาติ โดยเฉพาะชีวิตของวีรบุรุษอย่างเช่น เพชรเดริคมหาราช ที่เป็นเรื่อง
 ราวซึ่งประกอบด้วยความรู้ ความบันเทิงใจ และความหวานไหวของอารมณ์ ซึ่งท่านให้เหตุผลว่า
 สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จะให้ประโยชน์คือ ผู้อ่านจะได้รู้และเข้าใจและได้รับประสบการณ์จากการอ่าน
 เรื่องราวต่าง ๆ ที่ปรากฏทุกรูปแบบ และทุกรสชาตของการดำเนินชีวิต ซึ่งทำให้ผู้อ่านสามารถ
 แยกแยะและพิจารณาได้ว่า สิ่งใดถูกสิ่งใดผิด และสามารถที่จะนำเหตุการณ์ของเรื่องราวที่อ่าน
 อยู่มาเทียบเคียงกับชีวิตของตนเองเพื่อปรับปรุงแก้ไขการกระทำของตนให้ถูกต้องและเหมาะสม
 สมต่อไป เมื่อทุกคนได้เข้าใจและนำมาปรับเข้ากับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของแต่ละคนได้แล้ว ก็จะทำ
 ให้การดำเนินชีวิตของทุกคนเป็นไปอย่างราบรื่น และมีความสุขได้

จากข้อวิจารณ์ดังกล่าวข้างต้นจะพบว่า ท่านได้ใช้การวิจารณ์ดังกล่าวถ่ายทอดแนวคิด
 และปลูกฝังจริยธรรม ในเรื่องของความถูกต้องและเหมาะสมของการเขียนหนังสืออื่น ๆ และ
 เป็นการแนะนำทุกคนให้รู้จักการอ่านที่ถูกต้อง คือการรู้จักคิดและพิจารณาตามไปด้วย และนอกจาก
 จากผู้อ่านจะได้รับความบันเทิงใจแล้ว ผู้อ่านยังได้รับความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับวิถีชีวิตของมนุษย์
 ในอันที่จะนำมาพิจารณาและเลือกสรรมาใช้ให้ถูกต้องและเหมาะสมกับวิถีชีวิตของตนเอง

2.5.4 การแสดงความคิดเห็นเชิงใช้คำถามนำ และให้เหตุผล ท่านได้

แสดงความคิดเห็นไว้ในเรื่อง "ความเห็นครูเทพ เรื่อง ส่งนักเรียนไปเรียนวิชาต่างประเทศ" โดยท่านได้กล่าวในความตอนหนึ่งว่า

ทำไมเราจึงส่งนักเรียนไปเรียนต่างประเทศ? เราต้องการเรียนวิชาหรือ? ถ้าเช่นนั้นก็แปลว่าวิชานั้นในเรื่องเราเองยังเรียนไม่ได้หรือเรียนได้ไม่ดี เราต้องการความอบรมหรือ? ถ้าเช่นนั้นเราจะต้องอบรมให้เหมาะสมสำหรับเรา วิชาสำหรับต่างประเทศ คือให้เบนไทย วิชาไทยต่างประเทศ ความต้องการ ทั้ง 2 อย่างนี้ เป็นหลักสำหรับวินิจฉัยในการส่งนักเรียนไทยไปเรียนวิชาต่างประเทศ และความเห็นคงลงคลองกันหมดไม่ต้องมีข้อถ่วงเถียง เพราะวิชาและความประพฤติเป็นของคู่กันที่ประกอบกันให้คนเป็นคน¹²⁵

จากความคิดเห็นของท่านในเรื่องเกี่ยวกับการส่งนักเรียนไปเรียนวิชาต่างประเทศนั้น ท่านได้ใช้คำถามนำในการแสดงความคิดเห็น เพื่อกระตุ้นให้ทุกคนได้คิดและหาเหตุผลว่า ทำไมเราจึงต้องส่งนักเรียนไปเรียนต่างประเทศเป็นเพราะอะไร ซึ่งผู้วิจัยคิดว่าท่านต้องการให้ผู้อ่านได้เห็นความสำคัญของการศึกษาว่ามีความจำเป็นต่อมนุษย์อย่างไร และการที่ต้องส่งนักเรียนไปเรียนเพิ่มเติมขึ้นเป็นเพราะอะไร ซึ่งท่านได้ให้เหตุผลว่า การที่จะส่งนักเรียนไปเรียนต่างประเทศก็ต่อเมื่อเราคิดว่าการศึกษาของบ้านเมืองเรายังให้ไม่ได้ และถ้าหากเราคิดจะส่งไปเพื่ออบรมนั้นก็คงไม่ถูกต้อง เพราะจะทำให้กลายเป็นคนต่างประเทศไป วิชาเป็นคนไทย ซึ่งท่านเห็นว่า ในเรื่องของการอบรมนั้นควรที่เด็กจะต้องได้รับการอบรมที่เมืองไทย ซึ่งผู้วิจัยคิดว่าท่านคงหมายถึง เด็กไทยหรือคนไทยก็ควรที่จะให้รู้จักขนบธรรมเนียมประเพณีของไทย ควรได้รับการปลูกฝังความเป็นไทยรู้จักวัฒนธรรมไทย หรือวิถีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไทยมากกว่า จึงจะเรียกว่าเป็นคนไทย

¹²⁵ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ความเห็นครูเทพ เรื่องส่งนักเรียนไปเรียนวิชาต่างประเทศ," วิทยาคาร 19 (2462): 1016.

จะเห็นว่าจากความคิดเห็นดังกล่าวของท่านข้างต้น แสดงให้เห็นว่าท่านต้องการให้ทุกคนเห็นความสำคัญของความรู้ในวิชา กับความรู้ในความปลอดภัย ซึ่งท่านเห็นว่าทุกคนควรได้รับการศึกษาใน 2 อย่างนี้เป็นหลัก เพื่อจะสร้างให้คนนั้นเป็นคนได้ตามแนวคิดของท่าน

2.5.5 การแสดงความคิดเห็นเชิงให้ข้อคิด และเปรียบเทียบ ท่านได้นำความเห็นเกี่ยวกับสามัคยาจารย์สมาคม มากล่าวเพื่อเตือนให้ทุกคนรู้ถึงบทบาทและหน้าที่ของตน ดังความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าวดังนี้

... ความมุ่งหมายของสามัคยาจารย์มีมาแต่เดิมว่าจะให้เป็นที่สมัครสมาน พบปะรู้จักมักคุ้นกันท่านอง 'คลับ' ความมุ่งหมายนี้เดี๋ยวนี้ก็ยังคงเป็นความมุ่งหมายอยู่ ข้าพเจ้ากล่าวไม่ได้มากกว่านั้น เพราะข้าพเจ้าย่างเข้าไปในสโมสร สถานที่ไร จะไปชวนใครกระทำสิ่งสันตนาการ เขาหาเล่นด้วยไม่ เพราะเขากำลังเรียนวิชาชุดต่าง ๆ หรือฟังปาฐกถาอยู่, ท่านสมาชิกพวกนี้ชอบเรียนเสียจริง ๆ ไม่ชอบคุย. ท่านสมาชิกที่ชอบสันตนาการไปไหนหนอ? หรือจะไปเที่ยวคลับอื่น ๆ เสียหมด มีถนนวรจักรเป็นต้น. แม้ข้าพเจ้าไม่ได้เป็นผู้กล่าวเอง ข้าพเจ้าก็ได้ยินเขาว่า ๆ รัชชเอลลคลับ ถ้าขาดสุรานารีพาก็ก็พัชรเสียแล้ว จะติดได้จริงที่ไหน ท่านกรรมการโปรดระวัง อย่าถือว่าข้าพเจ้าแนะนำเช่นนั้นแล้วและเอาไปทำตาม ข้าพเจ้าเบนแต่เสนอข่าวให้ทราบว่ามี-ผู้-เขา-ว่า ๆ สามัคยาจารย์ช่างแห่งผากเสียเหลือเกิน ดูเหมือนสหภาพรัฐอเมริกากำลังบ้าเพื่อจะ เป็นลูกศิษย์ แต่คงไม่ถึงครูแน่... 126

จากคำกล่าวข้างต้น ท่านได้กล่าวในเชิงให้ข้อคิดเกี่ยวกับบทบาทของสามัคยาจารย์-สมาคม ซึ่งเมื่อก่อนเคยเป็นที่สำหรับพบปะพูดคุย ถ้ายทอดความรู้แก่กัน เป็นสถานที่ที่ให้ความรู้แก่ครู แก่นักเรียน และประชาชน แต่ขณะนี้สามัคยาจารย์สมาคมกับเปลี่ยนแปลงไป จนมีผู้พูดว่า "สามัคยาจารย์ ช่างแห่งผากเสียเหลือเกิน" ซึ่งผู้วิจัยเข้าใจว่า ท่านหมายถึง สามัคยาจารย์

126 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ความเห็นครูเทพ : เรื่องสามัคยาจารย์สมาคม," วิทยาสาร 19 (2461-2462): 1287.

เปรียบเทียบบ่อความรู้ที่กำลังเหือดหายไปหมด ขาดการพบปะพูดคุย ขาดกิจกรรมที่เสริมสร้างความรู้ภายในสมาคมฯ และท่านยังกล่าวเปรียบเทียบสมาคมฯ ว่ายิ่งใหญ่เหมือนสหภาพสหรัฐอเมริกา ที่เป็นคลังแห่งความรู้ที่จะเป็นประโยชน์ต่อครู นักเรียน และประชาชน ซึ่งจากเดิมเป็นแหล่งที่ทำให้ความรู้เปรียบเหมือนครุ แต่มาบัดนี้จะกลับกลายมาเป็นลูกศิษย์ไปแล้วก็คือสมาคมฯ จะกลายเป็นสถานที่ที่ไม่ได้ให้ความรู้แก่ครู นักเรียน และประชาชน

จากที่กล่าวมานั้นจะเห็นว่าท่านให้ความสำคัญกับสมาคมฯ มากเพราะท่านถือว่าเป็นสถาบันการศึกษาสถาบันหนึ่ง ที่ให้ความรู้แก่ครู นักเรียน และประชาชน แต่กลับกลายคนในสมาคมฯ กลับประพฤติดันไม่เหมาะสม จนเป็นข่าวออกมาให้เห็นให้ได้ยิน ซึ่งการแสดงความคิดเห็นของท่านดังกล่าว ก็เพื่อจะเตือนและสอนให้ทุกคนรู้ถึงหน้าที่ความรับผิดชอบและความถูกต้อง ที่พึงกระทำ โดยเฉพาะสำหรับคนในสมาคมฯ

2.5.6 การออกข่าวเชิงให้ข้อคิด แนะนำและยกเหตุการณ์จริง ท่านได้นำข่าวเกี่ยวกับหนังสือพิมพ์รายวันที่มีเรื่องทะเลาะกัน โดยท่านต้องการให้เห็นถึงโทษของการอ่านข่าวที่ไม่ละเอียด ดังความตอนหนึ่งว่า

... บัดนี้หนังสือพิมพ์รายวันอันมีชื่อของเรา 2 ฉบับ กำลังมีวาทะกันใหญ่ด้วยเรื่องจีนกับไทย... เสียใจข้าพเจ้าไม่ทราบข้อความที่ทะเลาะกัน เพราะไม่ได้อ่าน นอกจากจั่วหน้าที่พอเห็นก็เชื่อแล้วและเลยไป แต่เด็ก ๆ มาบอกข้าพเจ้าว่า ทราบจากเด็ก ๆ ที่ขายหนังสือพิมพ์เหล่านั้น ซึ่งไม่ได้อ่านเหมือนกัน เบนแต่ทราบว่าเป็นเรื่องสำคัญ, รบกันใหญ่ ฝ่ายจีนมีจูนินเบนตัวเอก ฝ่ายไทยใครก็ไม่ทราบ ห้างร้านในพระนครถูกความกระเทือนหวั่นไหว ถึงต้องปลดประกาศการค้าขายออกเก็บเสียก็หลายแห่ง

ก่อนอื่นข้าพเจ้าคิดว่าและแน่ที่เดี๋ยวคงถูกกับความคิดของท่านเหมือนกัน เราจะต้องได้ความชัดเจน... ถ้าหากจะต้องแจ้งใจอ่านข่าวสงครามในหนังสือพิมพ์บ้างก็ให้ท่านเอา

ผู้ไปสืบกลับมารายงานว่า เป็นการแสดงวาทะกันอย่างร้ายกาจระหว่างหนังสือพิมพ์ต่อหนังสือพิมพ์เท่านั้น... ชาวนครทั่วไปเป็นปกติอยู่อย่างท่านกับ

ข้าพเจ้า ซึ่งตกใจจนจำพวกยอมเชื่ออันจั่วหน้าเรื่องแล้วก็แลเลยไป¹²⁷

จากข้อความข้างต้นท่านต้องการจะชี้ให้เห็นว่า การอ่านข่าวที่ไม่ละเอียดหรือ ฟังโครมมา โดยไม่ได้ศึกษาหรือสืบค้นเรื่องราวที่เกิดขึ้นให้แน่ชัดเสียก่อนว่าเกิดอะไรขึ้น ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจผิดกันไปได้ และก่อให้เกิดความเสียหายด้วย ดังที่ท่านได้ยกเหตุการณ์เกี่ยวกับข่าวการทะเลาะวิวาท ระหว่างหนังสือพิมพ์กับหนังสือพิมพ์ แต่มีผู้เข้าใจไขว่เขวไปต่าง ๆ เพราะไม่ทันได้อ่านข่าวให้ละเอียดเสียก่อน จึงทึกทักว่าเกิดเหตุการณ์รบกวนกันระหว่างฝ่ายจีนกับฝ่ายไทย จึงทำให้ร้านค้าต้องกระทบกระเทือนไปกับข่าวที่ไม่ได้สืบให้แน่ชัด ทำให้เกิดความเข้าใจผิด ๆ ซึ่งท่านได้ให้ข้อคิดกับทุกคนว่า เราควรอ่านข้อความหรือเนื้อหาของข่าวให้ละเอียดเสียก่อน อาจจะทำให้เสียเวลาไปบ้าง แต่ก็เชื่อว่าจะไม่ทำให้เกิดความวุ่นวายหรือความเข้าใจผิดกันไปได้ ทั้งนี้จากการกล่าวของท่านข้างต้นเป็นการให้ข้อคิดแก่ทุกคนให้ระวังในเรื่องของการอ่าน ซึ่งท่านแนะนำว่าควรอ่านอย่างมีสติและพิจารณาเรื่องราวต่าง ๆ ก่อน

จากการศึกษาและวิเคราะห์ แนวคิดเกี่ยวกับวิธีการปลูกฝังจริยธรรมของเจ้าพระยา-ธรรมศักดิ์มนตรี โดยได้แยกการศึกษาออกเป็นในโรงเรียน และนอกโรงเรียน สรุปได้ว่า แนวคิดเกี่ยวกับวิธีการปลูกฝังจริยธรรมในโรงเรียนนั้น จากการศึกษพบว่า ท่านได้ใช้ผลงานด้านต่าง ๆ เพื่อถ่ายทอดแนวคิดและปลูกฝังจริยธรรม ซึ่งได้แก่ ตำราและแบบเรียน การแสดงปาฐกถาแก่ครู การแสดงปาฐกถาแก่นักเรียน คำกล่าวตอบการเปิดโรงเรียน และการออกข่าวและคำสั่งต่าง ๆ โดยท่านได้สอดแทรกแนวคิดทางจริยธรรม นำไปสู่ผู้อ่านและผู้ฟังเพื่อปลูกฝังจริยธรรม โดยใช้ลักษณะคำกล่าวในเชิงให้ข้อคิด การใช้เหตุผล การแนะนำ การเปรียบเทียบ การเล่านิทาน การยกตัวอย่างเหตุการณ์ การผูกเป็นเรื่อง ซึ่งลักษณะของคำกล่าวนั้น จะปรากฏในผลงานด้านต่าง ๆ ที่ท่านใช้ปลูกฝังเพื่อให้ทุกคนได้คิดพิจารณา และทำความเข้าใจจากการอ่านและการฟัง และสามารถนำไปปฏิบัติได้จริง ดังที่ท่านกล่าวในคำสั่งกระทรวงศึกษาธิการว่า "หลักสูตรประถมศึกษานั้นเป็นหลักสูตรบังคับสำหรับพระราชบัญญัติประถมศึกษา จึงมิได้บังคับให้สอนศาสนา แต่ให้สอนจรรยา ซึ่งเหมาะแก่หน้าที่พลเมือง และให้ปฏิบัติได้จริง"

127, เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ข่าววิวาทกลางเมือง," วิทยาจารย์ 22

ทั้งนี้การสอดแทรกลักษณะต่าง ๆ นั้น จะขึ้นอยู่กับเนื้อหาหรือเรื่องราวต่าง ๆ ที่ท่านกล่าวถึง ยกตัวอย่างเช่น ในหัวข้อตำราและแบบเรียน ท่านได้กล่าวแนะนำครูในหนังสือเล่มเซอร์ว่า ด้วยวิธีการสอนของโรงเรียนอาจารย์ ท่านต้องการให้ครูได้รู้ถึงบทบาท และหน้าที่ของความเป็นครูว่าควรจะต้องปฏิบัติตนอย่างไร ดังนั้นท่านจึงกล่าวสอนเป็นเชิงแนะนำว่า "ครูดีจะต้องชวนควายให้โรงเรียนของตนสมบูรณ์ไปด้วยองค์ 3 คือ พุทธิศึกษา พลศึกษา และจริยศึกษา"

ส่วนแนวคิดเกี่ยวกับวิธีการปลูกฝังจริยธรรมนอกโรงเรียน จากการศึกษาพบว่า ท่านได้สร้างผลงานด้านต่าง ๆ ได้แก่ การประพันธ์บทร้อยแก้ว บทร้อยกรอง การพูดทางสถานีวิทยุกระจายเสียง การแสดงปาฐกถา และการวิจารณ์เรื่องต่าง ๆ เพื่อถ่ายทอดแนวคิดและเพื่อปลูกฝังจริยธรรม โดยท่านได้ใช้คำกล่าวเหมือนกับวิธีการโรงเรียน คือ การให้ข้อคิด การแนะนำ การให้เหตุผล และอื่น ๆ ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับเนื้อหาหรือเรื่องราวนั้น ๆ เพียงแต่แตกต่างกันตรงประเภทของผลงานที่ท่านนำมาใช้ในการปลูกฝังจริยธรรมเท่านั้น

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย